

МИСИЈА ХЕРМАНА НОЈБАХЕРА У СРБИЈИ 1943. ГОДИНЕ – НЕМАЧКО ТРАГАЊЕ ЗА ВОЈНО-ПОЛИТИЧКИМ РЕШЕЊИМА НА БАЛКАНУ

Мирјана Зорић*

Универзитет одбране у Београду, Војна академија

Балкански простор у целини, посебно Србија као његова стратешка оса, одувек је представљао мету за различите геополитичке комбинације, које су у прошлости често водиле у ратне конфликте. У сусрет 70. годишњици ослобођења Србије у Другом светском рату, овом приликом анализираћемо Србију из угла немачког командовања и мера које је оно предузимало у другој половини рата како би сачувало Балкан, у време када је Немачка увелико губила битку на осталим европским ратиштима. У раду се расправља о војним и политичким аспектима немачке стратегије на Балкану у 1943. и 1944. години и покушајима да се политичком акцијом (преко Нојбахерове мисије) у Србији и осталим балканским земљама парира промењеним стратешким односима у Европи, насталим поразом Вермахта код Стаљинграда и у северној Африци крајем 1942. и почетком 1943. године и поправе пољуљане немачке позиције на њеном југоистоку, посебно у периоду када се Други светски рат приближавао својој завршници.

Кључне речи: *рат, мисија, командовање, Балкан, југоисток Европе, покрет, четници, партизани, комунисти, националисти, фронт, сарадња*

Реорганизација немачког командовања на југоистоку Европе

Одлучност у одбрани сопствених позиција на југоистоку Европе у постстаљинградској фази рата,¹ угрожених англо-америчким освајањем Сицилије у лето 1943. године, планираном инвазијом Аленинског полуострва и очекиваном капитулацијом Италије, као и савезничким плановима о отварању другог фронта у Европи, Немци су демонстрирали већ у лето 1943. године, када је Хитлер најавио пребацивање једне комплетне оперативне армије са Источног фронта у моравско-вардарску долину (како би се зашти-

* Ван. проф. др Мирјана Зорић предаје Војну историју на Војној академији.

¹ Реч је о фази рата у Европи која је наступила крајем 1942. и почетком 1943. године, по завршетку Стаљинградске битке. Пораз Немаца код Стаљинграда најавио је прекретницу у рату на Источном фронту и, заједно са поразом немачких снага у северној Африци, прекретницу у Другом светском рату уопште.

тиле комуникације између Београда и Солуна, везе Подунавља и Поморавља са Грчком, према Румунији и Бугарској) и реорганизацију целокупног командовања осовинским снагама на Балкану. У својој директиви од 26. јула 1943. вођа немачког Рајха је наглашавао „изванредан значај српских простора за вођење борбе на Југоистоку“ и захтевао да сва невојна надлештва и установе који се налазе у Србији буду потчињени војноуправном команданту Југоистока и увршћени у његов штаб.² На основу те наредбе, Врховна команда Вермахта извршила је у августу 1943. године темељиту реорганизацију сопственог командовања на Балкану.³ У Београду је образован штаб Групе армија „Ф“ са фелдмаршалом Максимилијаном фон Вајксом на челу, коме је поверена врховна команда на целокупном немачком операцијском подручју на Балкану и његова одбрана од евентуалне савезничке инвазије.⁴ Како је дошао на Балкан у време капитулације Италије, приоритетан задатак фелдмаршала фон Вајкса био је да се разоружају италијанске снаге у Хрватској, Црној Гори, Албанији и Грчкој, преузме одговорност за окупацију и обезбеђење подручја напуштених од италијанских снага и припреми одбрана обалског појаса од Истре до грчких острва у Егејском мору.⁵ Ради заштите јадранске обале од евентуалне савезничке инвазије, из Врњачке Бање у Хрватску пребачен је и штаб 2. немачке оклопне армије (пристигле у Србију почетком августа 1943. са Источног фронта) са генерал-пуковником Лотаром Рендулицом (Lothar Rendulic) као командантом.⁶ Истовремено, у Београд је из Солуна пребачен штаб Војноуправног команданта Југоистока са генералом Хансом Фелбером (Hans Gustav Felber) на челу, коме је била поверена целокупна управна и извршна власт на Балкану. Генерал Фелбер је уједно вршио и функцију војноуправног команданта Србије. Као војноуправни командант Југоистока Фелбер је био потчињен непосредно начелнику Врховне команде Вермахта фелдмаршалу Кајтелу (Wilhelm Keitel), а у тактичком смислу Врховном команданту Југоистока (фелдмаршалу фон Вајксу). У новој хијерархији (од

² Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа и народности Југославије (у даљем тексту Зборник НОР-а), Издање Војноисторијског института у Београду, том XII (немачка документ), књ. 3, стр. 472–477; Хитлерова директива бр. 48 од 26. јула 1943. године.

³ Командни односи и формација немачких оружаних снага у југоисточној Европи били су током рата подвргнути честим променама. Од априла 1941. до августа 1942. године центар немачког командовања на Југоистоку био је штаб 12. армије, којом је до октобра 1941. командовао генерал Лист (Wilhelm Sigmund Walter List), када га наслеђује генерал Кунце (Walter Kuntze), који на дужности заступника команданта остаје до августа 1942. године. Друго раздобље отпочиње у августу 1942. године, када је на функцији команданта 12. армије генерала Кунцеа наследио генерал Александар Лер (Alexander von Löhner). У јануару 1943. године 12. армија бива уздигнута у виши ранг и преименована у Групу армија „Е“. Треће раздобље почиње у августу 1943. године и од тада организација командовања на Југоистоку остаје углавном непромењена све до краја рата. (Војни архив Београд, Микрофилм НАВ (Немачка архива у Вашингтону)-Н-Т-501-264/440-441; НАВ-Н -Т-501-264/211-212; Група аутора, *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, књ. 1, Београд, 1965, стр. 532–533).

⁴ Војни архив Београд, Немачка архива (НМА), 2А-15-4; Наређење Команданта Југоистока о новој организацији командовања на Југоистоку, од 15. августа 1943. године.

⁵ Војни архив Београд, НМА, 41Б-1-2, стр. 59–61; Записник са суђења немачким ратним злочинцима (Гајтнеру и Ферчу) у Нирнбергу, 15. јула 1947. године

⁶ Седиште Штаба 2. оклопне армије било је најпре у Крагујевцу, а затим у Врњачкој Бањи, да би касније било пребачено у Хрватску, ради ефикасније заштите далматинске обале од евентуалне савезничке инвазије. Територијална надлежност Команде 2. оклопне армије протезала се на Албанију, Црну Гору и Независну Државу Хрватску, укључујући и територије које ће јој припасти након капитулације Италије. Територија Србије није спадала у надлежност Команде 2. оклопне армије, сем контроле саобраћајница у случајевима обезбеђења армијског снабдевања. (Војни архив Београд, НМА, 41Е-1-15; копија записника са саслушања Јозефа Зелмајера у Нирнбергу 28. августа 1947. године, стр. 20–21).

августа 1943) генералу Фелберу били су потчињени: војноуправни командант Грчке (Групе армија „Е“) генерал-пуковник Александар Лер, Штаб 2. немачке оклопне армије, опуномоћени генерал Глез фон Хорстенау (Gleise von Horsteneau) у Хрватској, у својству команданта војне (корпусне) области⁷ и, након капитулације Италије, опуномоћени генерал у Албанији и самостална фелдкомандантура 1040 у Црној Гори.⁸

Уочи капитулације Италије, у Врховној команди Вермахта, крајем августа 1943. године, била су присутна и размишљања о проширењу бугарске окупационе зоне на територију Албаније и Црне Горе, како би бугарске трупе преузеле одговорност и за то подручје и тиме растеретиле немачке снаге неопходне за обезбеђење далматинске обале у случају англо-америчког десанта. У том смислу, из Хитлеровог Главног стана 28. августа наложено је команданту Југоистока да ступи у везу са бугарским Генералштабом и изложи му немачке планове о додатном ангажовању бугарских снага на Балкану.⁹ У немачком врху размишљало се да се Бугарска, која је до тада остала поштеђена великих ратних напора, искористи за заштиту Балкана (као бастион против евентуалног антинемачког опредељења Турске и покушаја савезника да се искрцају на Балкан) и увуче у тотални рат, како би у потпуности служила интересима Трећег Рајха.¹⁰ Приликом једног ранијег сусрета са бугарским краљем Борисом, 3. јуна 1943. године, у свом Главном стану Хитлер је затражио да се бугарске трупе ангажују у заштити и одбрани целог Балкана, „што је значило да Бугари заједно са Немцима крену још даље кроз Југославију, Албанију и Грчку и да се бескомпромисно боре против савезничких трупа уколико ове покушају искрцавање на овом подручју Југоистока“.¹¹

Неуспех немачких снага на Источном фронту (по завршетку Стаљинградске битке), англо-америчко десантирање Сицилије и Мусолинијев пад у јулу 1943. године, што је представљало увертуру у капитулацију Италије, за немачко командовање у Берлину били су довољан разлог да се појача притисак на Бугарску. На новом састанку са бугарским краљем, 14. августа у источној Пруској, Хитлер је бескомпромисно тражио ангажовање бугарских дивизија у свим деловима Балкана, у Југославији, Албанији и Грчкој, што је потврдио и захтев Оперативног штаба Команде Вермахта од 28. августа 1943. године.¹² Међутим, положај краља Бориса пред његовим савезником компликовала је чињеница да је, уз његово знање и сагласност, управо у то време преко тајних канала тражена подршка Запада за излазак из ратног ћорсокака у коме се нашла Бугарска.¹³

⁷ Војни архив Београд, Микрофилм НАВ-Н-Т-501-264/440-441

⁸ Војни архив Београд, НАВ-Н-Т-501-264/211-212; *Ослободилачки рат*, књ. 1, стр. 532–533.

Под непосредном командом генерала Фелбера налазиле су се немачке јединице у Србији (5. СС моторизовани полицијски пук, 1, 2. и 3. немачки полицијски пук, 696. моторизовани полицијски батаљон, немачки 5. полицијски пук за осигурање комуникација, 6 батаљона трећепозиваца), 1. бугарски окупациони корпус (22, 24, 25. и 27. дивизија) са 57.740 људи, Руски заштитни корпус (који је чинило пет слабијих полицијских пукова), Српски добровољачки корпус, са пет пукова укупне јачине око 3.500 људи и Српска државна стража, јачине око 17.000 људи (Зборник НОР-а, I-5, стр. 215-218; Исто, XII-3, стр. 520–526).

⁹ Војни архив Београд, НАВ-Т-311, р. 188, сн.44.

¹⁰ Душан Лукач, *Трећи Рајх у земље Југоисточне Европе*, књ. III, Београд, 1987, стр. 505–507.

¹¹ Исто, стр. 506.

¹² Војни архив Београд, НАВ-Т-311, р. 188, сн.44.

¹³ Д. Лукач, *Трећи Рајх*, књ. III, стр. 511.

Трагање за политичким решењима на Балкану

Промењеним стратешким односима у Европи, у лето и јесен 1943. године, Немачка је покушала да парира и политичком акцијом на Балкану, оличеном првенствено кроз деловање специјалног (изванредног) опуномоћеника Министарства иностраних послова Рајха Хермана Нојбахера (Hermann Neubacher). Додуше, о комбиновању војних мера са политичким решењима на југоистоку Европе немачки званичници су размишљали већ од средине 1942. године, када су поједини немачки генерали и дипломати на Балкану изражавали уверење да се питање пацификације овог простора не може решити искључиво војним мерама. Генерали Лер (Alexander von Lohr), Бадер (Paul Bader) и Глез фон Хорстенау (Gleise von Horstenau), као и немачки посланик у НДХ Зигфрид Каше (Ziegfried Kasche) предлагали су комбиновани војно-политички приступ, кроз подршку националним покретима на Балкану и то на антикомунистичкој основи.¹⁴ Међутим, тек са капитулацијом Италије, односно у периоду када је она постала већ извесна, у Хитлеровом Главном стану том питању се почело озбиљније приступати, о чему, поред осталог, сведочи и један (тајни) пројекат сачињен у Фиреровом штабу 21. августа 1943. године, у форми нацрта мера које је требало предузети на балканском простору при могућем изласку Италије из рата.¹⁵ У документу се јасно наглашавало да предузимање нових мера на простору Хрватске, Србије, Црне Горе и Албаније намеће потребу за уштедом сопствених снага и њиховим ангажовањем на другим фронтovima, као и експлоатацијом привредног потенцијала балканског простора неопходног за рат (боксита, хрома, бакра, дрвета, прехранбених и других производа): „Овај се циљ може постићи само политичким и привредним смирењем балканског простора, јер се не располаже довољним војним и полицајским средствима за заустављање бандитске и саботажне делатности, која се због лоших политичких и привредних односа нужно изнова јавља“.¹⁶

Као полазна тачка за тешкоће произашле у ратним условима, у Врховној команди Вермахта тумачило се „неорганско“ разбијање југословенске државе (1941. године – прим. М. З), спроведено из обзира према Италији: „Подела извршена уз потпуно немање обзира на народносно устројство бившег југословенског простора стално намање обзира на народносно устројство бившег југословенског простора стално потхрањује противнемачки покрет не само у Србији, већ и у Хрватској и у другим областима. Устанички покрет Драже Михаиловића има то за полазну тачку. За све се Немачка чини одговорном. Непријатељска пропаганда покушава да на основу тога докаже да Немачка није у стању да управља страним територијама, а камоли да створи нову Европу“. Препуштање јадранског обалског појаса (Далмаци-

Немачки извештаји из Бугарске крајем 1943. године регистровани су „пораст комунистичких тенденција“ и „бандитске делатности“ које су претиле „општим устанком, у случају да не буду спроведене енергичне и бруталне мере у савладавању банди“. Немачки војни аташе у Софији и посланик Нојбахер (Hermann Neubacher), поред комунизма, који је представљао „само једну опасност“, страховали су и од „совјетског подземног рада“ који је „у датом моменту требао да подстакне устанак у целој земљи“, што би имало за последицу прелазак Бугарске на страну Совјетског Савеза. (Војни архив Београд, НМА, НАВ-Н-Т-77; 882/5630830-5)

¹⁴ Јозо Томашевић, *Четници у Другом светском рату*, Загреб, 1979, стр. 286–287.

¹⁵ Војни архив Београд, Микрофилм, НАВ-Н -Т-77-790/5519355-73.

¹⁶ Исто.

је и Хрватског приморја) хрватској цивилној управи у случају италијанске капитулације сматрало се позитивном мером која би могла да обезбеди чвршће повезивање хрватске државе за немачки Рајх. Према наведеном документу, закључујемо да се разматрала и могућност издвајања Срема из састава Хрватске и његово укључење у систем немачке војне управе у Србији: „Укључење Срема у домен немачке војне управе у Србији, као прва мера“, тврдило се у том документу, „за Хрватску не би значило тежак губитак. С друге стране пак, хрватско-српска народносна борба, стално изнова потхрањивана бандитском делатношћу, била би ослабљена бар у тој области која је претежно настањена Србима и која се пружа до самог Београда“. Осим издвајања Срема из Хрватске, помињала се и могућност евентуалног прикључивања источне Босне и Црне Горе Србији, како би се на тај начин ојачао Недићев режим, а тиме поправила и ситуација у Србији, посебно на привредном плану.¹⁷ Таква размишљања одсликавала су, у извесном смислу, и благи наговештај политичког заокрета према Србији који је, иако само у начелној форми, био евидентан у водећим војно-политичким структурама Рајха у другој половини 1943. године.

Проблеми на унутрашњем плану (војнобезбедносна, политичке и економске природе), све присутнија опасност у виду приближавања совјетских армија, преко Украјине, југоистоку Европе, као и могућност савезничког десанта на Балкану, приморали су Берлин да размишља и о извесним уступцима Недићевом режиму. О варијантама које су тим поводом, већ у мају 1943, разматране у Министарству иностраних послова налазимо податке и у белешкама Ратног дневника Вермахта из октобра 1943. године: „Као најефикасније средство помоћи председнику владе (М. Недићу – прим. М. З), Министарство иностраних послова означило је прихватање његових познатих жеља: аутономна управа; стварање српске извршне власти потчињавањем Српске државне страже и Љотићевих добровољачких одреда председнику владе; смањење окупационих трошкова, враћање српских ратних заробљеника које би заменила српска радна снага итд.“ Са капитулацијом Италије, питање положаја Србије добијало је још већи значај, што се јасно види из немачких извора: „Оно је условило позивање председника владе у Фиреров главни стан, да би Фирер могао да одлучи да ли се, испуњавањем Недићевих жеља, може очекивати пацификација српског подручја. Фирер је стекао позитиван утисак. Председник владе Недић показао је пуно разумевање за немачко гледиште и изјавио је да је чврсто решен да се до краја бори како против Тита тако и против Михаиловића. Замашније жеље (проглашење самосталности Србије, препуштање територија које су до сада под окупацијом држали Италијани итд.) биле су одбијене, док су по другим питањима (повећање броја добровољачких батаљона, смањење СДС, план обнове на патријархално-задружној обнови) учињени уступци...“¹⁸

Полазећи од средишњег положаја Србије на Балкану (као стратешке осе Балкана) и важних саобраћајница које су је повезивале са југоистоком Европе, за команду Вермахта је од лета 1943. године њена одбрана била од прворазредног значаја. Немачки стратешки интереси (стабилност у позадини фронта на истоку Европе, безбед-

¹⁷ Исто.

¹⁸ Војни архив Београд, Ратни дневник Вермахта (ОШВ), том III, књ. 2 (01. 01. 1943 – 31. 12. 1943), дневник водили Хелмут Грајнер и Ернст Шрам, Франкфурт на Мајни, 1963. (превод), стр. 1165–1166.

ност комуникација и експлоатација привредних ресурса) захтевали су да се на српском окупираном подручју осигура мир, сарадња и послушност по сваку цену.¹⁹ У бе-

¹⁹ Као једно од кључних питања безбедности читавог балканског простора, још од 1941. године „српски проблем“ представљао је предмет различитих комбинација и предлога у врховима Трећег Рајха. Чињеница да је Србија била под војном (окупационом) управом указивала је на привремено решење, али, на другој страни, није постојао уобличен пројекат нити јасна политичка визија о будућности ове територије. Хитлерова нетрпељивост према Србима, која се ослањала на аустроугарско пропагандно наслеђе, представљала је темељ политичке хипотеке наметнуте Србији и српском народу за све што се догађало у Краљевини Југославији и проверени модел који је немачкој политици *divide et impera* доносио успех када је у питању окретање „уњетаваних“ народа против режима „српског бесправља“. Пуч у Београду од 27. марта 1941. био је за Хитлера доказ о исправности његових схватања о „српској непоузданости“; за њега су Срби били „једна банда завереника“, којима је „осам година покушавао да се наметне, ништа од њих не захтевајући и чак им на рачун Бугарске обећавајући Солун...“. О Хитлеровој спремности да Југославији обећа Солун, као противнакнаду за њено приступање Тројном пакту, Вилхелм Хетл (Валтер Хаген) у својој књизи „*Тајни фронт*“ пише: „... Умесно је рећи неколико речи о питању да ли је Немачка употребљавала Солун само као мамац за Југославију или је озбиљно мислила на то, да Србима даде овај излаз на Егејско море. Може се као доста доста сигурно претпоставити, да је Хитлер стварно хтео приступ Југославије Тројном пакту да хонорирше овом високом ценом. Пре избијања грчко-италијанског конфликта, Хитлер је одбијао случајно насталу идеју да се Југославији прикључи Солун. Међутим, чим је спознао да је принуђен да и против своје воље интервенише против Грчке ради спасавања италијанског савезника од катастрофе, није више имао скрупула, да повећа Југославију на рачун Грчке. Сигурно је био уверен да ће му успети да са српским народом склопи тесан савез и он не би имао ништа против тога да помогне Југославији да дође до превласти на Балкану.“ (Војни архив Београд, НМА, 80-2-3, стр. 19).

На суђењу септембра 1947. Херман Нојбахер (немачки опуномоћеник за привреду на Југоистоку Европе) је тврдио како је у немачком вођству било присутно и размисљање у том смислу „да би било најбоље када би Србија уопште нестала са географске карте“. Међутим, како једна оваква „операција“ није била изводљива, као вечити узрочници немира „морали су Срби да буду што је више могуће стешњени и притиснути“ (М. Ристовић, *Немачки нови поредак*, стр. 87). Као „заслужена српска казна“ уследило је прогањање Срба, масовно убијање, протривање са југословенских територија које су биле додељене немачким савезницима, а нарочито оних које су ушле у састав тек формиране, марионетске државе – Независне Државе Хрватске. Истовремено, на територији окупиране Србије, „као мера одмазде“, наредбама самих окупационих власти озаконен је својерстан геноцид над српским народом, по формули: 100 српских талаца морало је бити погубљено као казна за убиство једног припадника Вермахта, а 50 за рањавање немачког војника. У намери да обезбеди „правну основу“ будућим одмаздама над цивилима, командант 2. немачке армије, фелдмаршал Максимилијан фон Вајкс је већ крајем априла 1941. године *Протоколом о капитулацији* прокламовао и доктрину понашања немачке војске у Србији: непријатељу не треба пружити шансу да настави легитиман отпор; његова војска не може бити сматрана као ратујућа страна и самим тим не може уживати заштиту међународног ратног права. Нападе на немачке војнике требало је сузбијати ликвидирањем талаца (Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1941–1945*, књ. III, Крагујевац, 1995, стр. 754).

Немачка окупациона управа руководила се од почетка начелима да Србију треба политички и духовно разорити; према српском народу немачки званичници су се понашали у складу са укореним предрасудама о „дивљим Балканцима“, увек спремним на хајдучију и убиства из заседе. У том контексту, вреднована је и српска историја: у њој су виђене само завере и међусобни обрачуни који су потхраћивани религиозним разлозима и на тај начин добијали „нечувен фанатични карактер“. Сматрало се да Срби увек показују иницијативу за отпором и да им за то није потребан јак организациони центар. Немци су историју Балкана за последњих 500 година описивали као историју „крвавих освета и партијских борби“: „Управо велике идеје које чине историју једне праве државе, тамо играју много мању улогу“. У немачким војним круговима у Београду постојала су, условно речено, два приступа како да се у Србији обезбеди „ред и мир“. Радикалну линију заступали су нарочито Аустријанци, официри Вермахта и нацистички функционери, који су након прикључења Аустрије Рајху досегли високе положаје у војсци, политици и привреди и, захваљујући Хитлеру, стекли значајан утицај у погледу просуђивања ситуације на Југоистоку и доношења важних одлука. Историјски и традиционално везани за ове просторе, Аустријанци су, према тврдњама Франца Нојхаузена (Franz Neuhausen), „већим делом заступали становиште да ми из

лешци Ратног дневника Вермахта, 23. септембар 1943. године, у том смислу пише: „Већ око три дана у Фиреровом главном стану подручје Југоистока налази се у центру пажње. Све више и више постаје очигледно да се операције које Руси воде на свом јужном крилу и немири које Енглези распаљују на Балкану, морају сматрати као узајамно повезани. Сами Енглези још чекају, можда због тога што не желе да се упусте у импровизације; у сваком случају губе у времену, а изгледи Руса расту. За Немачку не долази у обзир да се повуче да би као *tertius gaudens* посматрала конфликт британско-руских интереса. Балкан је потребан због нафте, боксита, бакра и других метала, а, осим тога, није искључено да се пронађе компромис оба ривала којим би се решиле супротности међу њима. Фирер, с обзиром на тежину ситуације, разматра могућност да се помогне Балкану. На основу тога, већ је наређено пребацивање 181. дивизије из Норвешке на подручје Југоистока. Данас ће се испитати могућност да ли може са запада да се узме још једна дивизија...“²⁰

Стаљинградски пораз крајем 1942. и дефанзива Вермахта на Источном фронту почетком 1943. године, затим очекивана капитулација главног савезника (Италије) која ће Немачку оставити сâму на европској ратној позорници, приморали су војно-политички врх Рајха да се позабави креирањем једног „новог европског поретка“ и будућим немачким позицијама у њему.²¹ У том смислу, још у току италијанске кризе током лета 1943. године планирани су потези који су требали да резултирају јачањем и учвршћивањем националних, пронемачких режима у земљама југоистока Европе и чвршћивањем војних, политичких и привредних институција на том простору за задатке и циљеве Рајха. Предузете су, поред осталог, и мере како би се ојачале постојеће и формирале нове немачке јединице на југословенском ратишту (СС и пешадијске легионарске дивизије) и спровела у дело Хитлерова директива о уништењу „и последњег непријатеља Рајха“ у позадини снага које треба да бране Балканско полуострво од очекиваног напада савезничке коалиције.²² Уз ослонац на снажну пропагандну реторику и одређене „козметичке поправке“ слу-

Рајха не оцењујемо правилно прилике на Југоистоку, прво зато што не разумемо менталитет југоисточних народа, а друго зато што не носимо у себи историјску традицију. Такво становиште заступао је и сам Хитлер, који се у више махова изразио да само Аустријанац може схватити оно што ситуација захтева на Југоистоку...“ Аустријска ригидна струја сматрала је да се српски народ може држати у покорности само применом силе. Друга (бројно и утицајем слабија) струја, међутим, давала је предност политичким решењима која су посебно бранили политичари у немачком посланству – Феликс Бенцлер (Felix Benzler) и, од 1943. године, Херман Нојбахер. У Берлину су априори одбијали све предлоге о јачању положаја српске администрације као и њених оружаних и полицијских формација, због изразитог подозрења према свему што би могло да значи „јачање српског положаја“. Карактеристична је била и Хитлерова аргументација када је крајем 1943. године одбио Нојбахеров предлог о „федерацији“ Србије и Црне Горе: „Не смемо никада дозволити да на Балкану народ са једним политичким мисионарским осећањем постане премоћан. Срби су један такав народ. Они су доказали да имају државотворну снагу и далекосежне циљеве, који досежу до Егејског мора. Озбиљно сумњам, да треба овакав народ у његовим настојањима још посебно охрабривати“ (Herman Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940-1945*, Göttingen, Berlin, Frankfurt am Main, 1956, стр. 160).

²⁰ Војни архив Београд, Ратни дневник Вермахта (ОШВ), том III, књ. 2, стр. 1133.

²¹ Милан Ристовић, *Немачки нови поредак и Југоисточна Европа 1940/41–1944/45*, Београд, 2005, стр. 66–67.

²² Зборник НОР-а, XII-3, стр. 464–465; Наређење Команданта Југоистока команданту немачких трупа у НДХ од 25. јула 1943. године; Д. Ликач, *Трећи Рајх*, књ. III, стр. 448.

жбених и неслужбених планера, смисао замишљених промена подразумевао је и промену расположења народа у окупираним земљама према Немачкој (у смислу њихове веће послушности и оданости), што би јој омогућило да задржи водећу улогу у планирању европске будућности и своју „мисију“ у борби против највеће опасности у Европи – западне „плутократије“ и „бољшевизма“ на истоку.²³ Поправљању представе о садржајима које је нудио нови поредак требало је да допринесе и пројекат немачког опуномоћеног министра у Данској Ренте Финка (Cecil Rente-Fink) из септембра 1943. године у којем се, поред осталог, предлагало да Србија и Грчка добију државну независност, пре свега ради консолидовања односа на овом простору након капитулације Италије и могуће савезничке инвазије на Балкан.²⁴

Задатак Нојбахерове мисије и немачко-четничка формална и неформална сарадња у Србији

За координатора своје нове политике на југоистоку Европе, немачки врх је одабрао Хермана Нојбахера, који се од раније доказао у својим мисијама на Балкану.²⁵ Хитлеровом наредбом од 24. августа 1943. године Нојбахер је именован за специјалног (изванредног) опуномоћеника Министарства иностраних послова Рајха на Балкану, а октобра 1943. био је послат у Београд, са посебним овлашћењима која су покривала готово све балканске земље: Румунију, Грчку, Србију, Црну Гору, Македонију, Албанију и Санџак, сем територије НДХ и Бугарске.²⁶ Његов задатак био је да, у контексту очекиване савезничке инвазије на Балкану, окупи разноврдне (и међусобно завађене) војне и политичке антикомунистичке групације ради образовања снажног антикомунистичког фронта у тим земљама под немачком командом, а у источним деловима Југославије и поводом опасности од очекиваног продора јачих партизанских

²³ М. Ристовић, *Немачки нови поредак*, стр. 66–67.

²⁴ Исто, стр. 67.

²⁵ Уочи априлског рата Нојбахер је био изванредни опуномоћеник Рајха за привредна питања у Румунији, потом опуномоћеник за петролеум на југоистоку (Румунија, Мађарска), а од октобра 1942. изванредни опуномоћеник Рајха за привредна и финансијска питања у Грчкој. (Војни архив Београд, НМА, 70А-1/50-19).

²⁶ Herman Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940–1945*, стр. 127–129; На суђењу пред југословенским истражним властима после рата Нојбахер је у вези с тим тврдио: „Поред овог оптерећења наишла је једна много већа незгода у мом раду. Ја нисам имао никакав утицај на развој догађаја у Хрватској, па ни у Бугарској, дакле две земље које сам од почетка сматрао као најважније седиште опасности у додељеној ми области за рад. У обе земље постојала су нормално акредитивна посланства са којима нисам имао никакве пословне везе. Па ни од централе нисам добио никаква обавештења о тамошњем положају и развоју, јер је министар спољних послова Рајха строго ограничио рад на земљу у којој сам се налазио и онемогућавао свако интересовање за проблем суседних земаља. (...) Највећи недостатак био је и остао најважнији проблем координације: српско-хрватска супротност, који је остао ван мога домаћаја. Природна последица био је мој „приватан рат“ против усташког режима, који ми је у круговима Анте Павелића веома брзо донео назив „државни непријатељ бр. 1“. У „загребачком режиму“ Нојбахер је видео „највећу љагу осовинске политике на Југоистоку“. Тврдио је да у Главном штабу није пропуштао ни једну прилику да говори о овом режиму и наглашава како је његово обарање један од најважнијих приоритета на Југоистоку. (Војни архив Београд, НМА, 70А-1а/53;54;59-19).

снага преко Дрине у Србију. Политика уступака домаћим (вазалним) режимима требало је да допринесе војном растерећењу немачких снага, стабилизацији региона и његовом успешнијем привредном функционисању. Полазне основе у том смислу Нојбахеру је пружала Хитлерова заповест од 29. октобра 1943. године, у којој су садржане основне претпоставке немачке војно-политичке стратегије на југоистоку Европе: 1) комунистичка опасност захтевала је јединствену противакцију за чије је политичко вођење био задужен специјални опуномоћеник Министарства спољних послова; 2) смернице за свој рад у овом региону Нојбахер би добијао од самог министра спољних послова Рајха, али је у њиховом спровођењу морао да сарађује непосредно са врховним командантом Југоистока и војним заповедником Југоистока; 3) задатак специјалног опуномоћеника подразумевао је политичко организовање националних антикомунистичких снага у земљама Југоистока и њихово усмеравање ка борби против „комунистичких банди“; 4) према Хитлеровој заповести, Нојбахер је располагао и овлашћењима да „установи и спроводи принципе економске политике на Југоистоку“, реорганизује немачке цивилне власти, њихово особље смањи и ојача позиције националних администрација у вођењу управних послова и економије...²⁷

Нојбахерова овлашћења сударала су се, међутим, са конкретном ситуацијом коју је затекао по свом доласку у Србију. Поред Франца Нојхаузена (Franz Neuhausen), Нојбахер није могао утицати на вођење нове економске политике у Србији, а ни у осталим земљама југоисточне Европе. Економски опуномоћеник за Србију (Нојхаузен) био је исувише моћан у „заштити немачких интереса“, да није дозвољавао било какво мешање са стране у своје послове. Упркос Хитлеровој директиви, по којој је једино Нојбахер располагао овлашћењем да „води, одобри или одбије преговоре са вођама банди“,²⁸ право закључивања уговора о примирју са њима и одлучивања о њиховом помагању преузео је Врховни командант Југоистока, фелдмаршал фон Вајкс, који је у случају Србије то право пренео на војног заповедника Југоистока (истовремено и војног заповедника Србије) генерала Фелбера, а у западним деловима Југославије на команданта 2. оклопне армије генерала Рендулица. Непосредне преговоре на терену, према принципима које је дефинисао сам Вајкс (21. новембра 1943), водили су и потписивали споразуме нижи немачки официри, углавном мајори и капетани. Са четничке стране, то су чинили Михаиловићеви команданти или њихови заменици у Србији, што највероватније није могло проћи без Михаиловићевог знања или сагласности.

Операције које су Немци предузимали против Михаиловићевих снага и њега лично у лето и јесен 1943. године указују, заправо, да је немачко командовање у том периоду још увек било окренуто четницима као главном непријатељу у Србији.²⁹ На удару немачких снага у операцији „Моргенлуфт“, која је организована непо-

²⁷ Наведено према: Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 286–287.

²⁸ Исто, стр. 286.

²⁹ У време када је од краја 1941. до средине 1943. године партизански покрет у Србији пролазио кроз фазу озбиљне стагнације, за немачке окупационе власти у Србији Михаиловићеве снаге су биле највећи непријатељ. Захваљујући обавештајним и добро организованим прислушним службама (полицијским и војним), Немци су већ од почетка 1942. располагали поузданим информацијама о Михаиловићевом покрету, о плановима његовог штаба, његовој стратегији да своју акцију (устанак) везује за савезнике и успостављање другог фронта, Михаиловићевом позиви из новембра 1942. на „општу (грађанску) непослушност“ у Србији, као и о потезима четничких команди и јединица на терену. Догађаји с краја 1942. године који су покренули

средно по Михаиловићевом повратку у Србију, средином 1943. године, нашли су се у јулу месецу, поред Михаиловића, и други четнички команданти: генерал Мирослав Трифуновић, Никола Калабић, Драгутин Кесеровић и други. Седма брдска СС дивизија „Принц Еуген“ извела је, октобра 1943, операцију на Копаонику против Кесеровићевих четника, у пределу Јастрепца, Гоча и Копаоника. Немачким потрагама и претраживањима терена био је изложен и Михаиловићев командант у источној Србији Велимир Пилетић, посебно око Хомоља. Према Ивану Авакумовићу, из објављених немачких извора следи да су жртве рација, хапшења, слања у логоре или на стрелишта биле идентификоване као припадници Михаиловићеве организације, иако је евидентно да Немци своје противнике нису увек јасно разазнавали.³⁰ Нарочито подозрење Немци су исказивали према четницима који су се по Михаиловићевом наређењу инфилтрирали у Српску државну стражу, што им је додатно отежавало разликовање присталица окупатора од његових противника унутар СДС-а. Тим поводом, И. Авакумовић пише о тешкоћама немачког сналажења у „лабиринту бивших дражиноваца и псеудодражиноваца“.³¹ У лето 1943. истовремено је организована и акција против Николе Калабића на Руднику; јула 1943. Михаиловић је уцењен са 100.000 рајхсмарака у злату (ко доведе жива или мртва „вођу банди Дражу Михаиловића“); октобра исте године отпочеле су операције „планског претреса терена“ у захвату комуникација Пожега – Косјерић – Маљен – Равна гора (подухват „Maiskolben“) и чишћење терена западно од Ужица (подухват под шифром „Krum“). Истовремено, СС јединице, Бугари и љотићевци организовали су операцију „Herbstnebel“ у пределу између Ужица и Кокиног Брода.³²

Већ после пораза четника на Неретви, у источној Херцеговини и њиховог разоружавања у Црној Гори у пролеће 1943. године, нарочито после изласка Италије из рата, Михаиловићев покрет се, објективно, све мање доживљава као потенцијална опасност за немачко командовање на југословенском простору, па, иако се неповерење према четници-

питање новог фронта у Европи, с тим у вези и улоге југословенског ратишта у предстојећим збивањима, за немачко командовање били су довољан разлог да, у склопу мера које ће у првој половини 1943. предузети на овом простору, планирају да разреше и питање потенцијалне четничке опасности. Крајем 1942. за команданта Југоистока најважнији задатак у Србији било је „савладавање Михаиловићевог покрета свим расположивим средствима“ (Зборник НОР-а, XII-2, стр. 895–897). Почетне позиције немачког врха према том покрету ослањале су се на познату Хитлерову србифобију и његово неповерење према снагама које су у себи носиле српски национални предзнак. Такви ставови доћи ће нарочито до изражаја приликом планирања до тада највећих операција на југословенском ратишту – „Вајс“ и „Шварц“, са којима је такође разматрана и опсежна акција разоружавања четника у подручју јадранског залеђа, Далмације, Херцеговине и Црне Горе. Од средине 1943. године, када Михаиловић преноси тежиште своје активности у Србију, Немци се окрећу неутрализацији његових снага и на том простору.

³⁰ Ратни дневник Врховне команде Вермахта у току пролећних и летњих месеци 1943. готово свакодневно бележи податке о акцијама четничких и партизанских снага, о масовним хапшењима и стрељањима комуниста и четника, као и њихових јатака, у циљу одмазде за почињена дела саботаже и препаде на комуникације, посебно железничке, нападе на немачку оружану силу, општинске управе, разоружавања СДС-а, антинемачку пропаганду, пљачку и друге облике угрожавања немачких интереса у Србији. (Ратни дневник Врховне команде Вермахта (1. април – 30. април 1943), превео Константин Павловић, *Војноисторијски гласник*, 3/1988, стр. 395–427; *Срби у Ратном дневнику Вермахта*, приредио Никола Живковић, Београд, 203, стр. 61–81).

³¹ Иван Авакумовић, *Михаиловић према немачким документима*, Лондон, 1969. стр. 60.

³² Исто, стр. 128, 135.

ма у Србији и даље задржало, Немци су били спремни чак и да их прихвате као савезнике у борби против комуниста, који су и једнима и другима подједнако били непријатељи. Шта је натерало поједине четничке команданте у Србији да, у ситуацији када су били мета немачких потера, крајем 1943. године потраже заштиту и помоћ управо од Немаца? Предраг Раковић, командант 2. равнорског корпуса, правдао је свој тајни састанак са немачким потпоручником Кригером, 2. марта 1943, обостраним интересима, којом приликом се разговарало „искључиво“ о уништењу „комунистичких банди“ на територији коју је обезбеђивала немачка јединица из Горњег Милановца.³³ У тој сарадњи, у којој Немци нису много ризиковали, с обзиром на то да се она одвијала под њиховим условима и са минималном помоћи четницима, очекивало се да ће четничке снаге бити од користи да се партизани задрже ван Србије и неутралише нарастање њихових снага, осигурају виталне комуникације кроз Србију и обезбеди експлоатација стратешких сировина неопходних за немачку ратну индустрију. На другој страни, сарадња са Немцима и ослонац на њих у материјалном смислу били су неопходни и четницима у Србији. Крајем 1943. године, у току и после тешких борби са партизанима у одбрани свог главног упоришта (Србије), без савезничке (британске) подршке и помоћи,³⁴ потребе за оружјем и муницијом за четнике у Србији и могућност њихових задовољења претили су да прерасту у озбиљан и нерешив проблем. У таквој ситуацији Немци су представљали једини реалан извор снабдевања. Заокрет према њима поклапао се и са Хитлеровом директивом са којом је Нојбахер дошао у Србију у јесен 1943. године. Овлашћења којима је располагао опуномоћеник Министарства спољних послова Рајха у погледу организовања националних антикомунистичких снага у земљама југоисточне Европе, давала су легитимитет споразумима који су крајем 1943. године склапани између четника и немачких команди у Србији.

Командант Југоистока процењивао је да је Михаиловићев покрет у кризи пред комунистичком опасношћу, којој није могао адекватно да се супротстави због недостатка наоружања. Иако је веровао да су националне снаге у Југославији у опада-

³³ Тајна и јавна сарадња четника и окупатора 1941–1944, документи, *Архивски преглед*, Београд, 1976, стр. 67–68.

³⁴ Од средине 1943. године позиције Михаиловићевог покрета у земљи и у односу на савезнике знатно се погоршавају. Помоћ западних савезника четницима почела се значајно смањивати, да би од новембра 1943. „велика тројица“ у Техерану, прихватајући партизанае у Југославији као савезничку оружану силу, овима обећала сву могућу војну и материјалну помоћ. Успеси Црвене армије на Источном фронту значили су велику пропагандну и политичку предност за комунисте у Југославији, а одлуке Другог заседања АВНОУ-а представљале су директан изазов Михаиловићевом покрету како на унутрашњем, тако и на спољно-политичком, дипломатском плану. Повлачењем војних мисија из четничких штабова почетком 1944. и изнуђивањем оставке Пурићевог кабинета, чиме је Михаиловић смењен с функције министра војске, морнарице и ваздухопловства у Југословенској влади, Британци су у мају исте године избрисали и последње трагове службене подршке Михаиловићу. У августу месецу њему је одузета и функција начелника штаба Врховне команде, да би завршни ударац Михаиловићу задао лично његов краљ када је 12. септембра 1944, на британско инсистирање, преко ББС-а позвао све Србе, Хрвате и Словенце да се уједине и приступе Народно-ослободилачкој војсци под маршалом Титом (*Књига о Дражи*, II, Уредио Радоје Кнежевић, Виндзор 1956, стр. 118–119). Овај позив пратило је и краљеве упозорење, које је за Михаиловића имало посебну тежину: „Сви они који се ослањају на непријатеља против интереса свог властитог народа и његове будућности и који се не би одазвали овом позиву, неће моћи да се ослободе издајничког жига ни пред народом ни пред историјом“. (Исто.) Касније је у својим мемоарима краљ Петар II о том говору писао: „Осећао сам да оставањем на цедилу своје најбоље пријатеље и да дајем пуно признање групи која је из основа против монархије и свих демократских начела. Семе диктатуре било је посејано. Био сам немоћан да ишта учиним...“ (Наведено према: Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 284).

њу, а комунистички покрет у успону, сугерисао је ипак преиспитивање четничких понуда за преговорима, убеђен да се „од недавна лојална *оријентација* појединих четничких одреда *не сме* уопштити, јер још и данас четничке банде изводе препаде и саботаже“. Немачким официрима у Србији посебно је скренута пажња на „чврсту оријентацију“ Драже Михаиловића о „безусловној борби против Немачке и њених савезника“, које се ни „до сада *није* одрекао“. ³⁵ Од средине новембра па до краја децембра 1943. године закључена су четири уговора између четничких командана-та и Немаца у Србији, од којих су неки, почетком 1944, били и обновљени. ³⁶ Ти спо-разуми гарантовали су обуставу међусобних непријатељстава и успостављање примирја између четничких и немачких снага на уговорном подручју и обавезивали њихове потписнике на заједничку борбу против комуниста. Захваљујући њима, чет-ници су имали могућност да обезбеде муницију (иако знатно мање него што су оче-кивали), санитарски и други неопходан материјал, лечење својих рањеника у не-мачким војним болницама и формално стекну боље услове у раду на изградњи своје војне организације и попуне јединица. У њиховим штабовима налазили су се немачки официри за везу у саветодавној улози који су у појединим случајевима и координирали операције четничких снага са немачким, Недићевим и бугарским је-диницама. ³⁷ Захваљујући овим уговорима, припадници ЈВуО лакше су успевали да

³⁵ Зборник НОР-а, XII-3, стр. 680–681.

³⁶ Првим споразумом, који је потписао мајор Војислав Лукачевић 19. новембра са опуномоћеницима Више команде Југоистока, успостављено је примирје на територији Бајина Башта – Дрина – Тара – Бијело Поље – Рожај – Косовска Митровица – Ибар – Краљево – Чачак – Ужице. Тај споразум обавезивао је његове потпи-снике на заједничку борбу против комуниста; Лукачевић је обећао да „ни један припадник њему потчињених је-диница неће деловати на страни сила које су у рату са Немачком“. (Зборник НОР-а, XIV том (четничка архива), књ. 3, стр. 929–930.) Други споразум са Немцима потписали су пуковник Јеврем Симић, инспектор Врховне ко-манде ЈВуО и Никола Калабић 27. новембра; он је дефинисао обуставу непријатељстава у подунавском, ко-смајском, младеновачком, лепеничком, крагујевачком, гужанском, качерском, опленачком, аранђеловачком и колубарском срезу и прихватање истих обавеза као и у осталим случајевима споразумевања. (Исто, стр. 935.) Трећи споразум склопио је 14. децембра 1943. самоиницијативно капетан Михаило Чачић, командант Рава-ничке бригаде ЈВуО, у области Параћин – Ђуприја – Деспотовац којим се обавезао да ће се његове јединице „уздржавати од свих борби и саботажа против немачке војске, њених савезника и домаћих јединица које се са овима заједно боре“. Чачић је обећао да неће нападати руднике и мостове на том простору, док се немачка страна обавезала да ће се „уздржавати од акција против четничких јединица капетана Чачића и неће хапсити припаднике покрета, нити вршити њихова стрељања у време трајања споразума...“ Са немачке стране, спора-зумом су били обухваћени: јединице немачке војске и полиције, бугарска војска, Српски добровољачки корпус, Српска државна стража, Руски заштитни корпус, српске власти и „сви војнопривредни погони који се налазе у поменутој области“. (Исто, стр. 937–938.) Четврти уговор потписао је потпуковник Љубомир Јовановић, коман-дант Тимочког корпуса, 25. децембра 1943. године са Крајскомандантуром у Зајечару: „Четници се обавезују да престану са самовољним поступцима према Немцима и фолксдојчерима“; у циљу заједничке борбе против комуниста Јовановић је обећао да „ни један припадник њему потчињених јединица неће деловати на страни сила које су у рату са Немачком“, да ће „онемогућити обавештајне канале преко којих би непријатељи велико-немачког Вермахта могли да дођу до информација о немачким војним покретима...“ Немци су, при том, обећа-ли „пуну слободу кретања јединица ДМ дању и ноћу на целом подручју на које се односи споразум“ и њихово снабдевање. Уговор је важио до 31. јануара 1944. године, са „могућношћу његовог продужавања у случају ло-јалног спровођења“. (Исто, стр. 939–940.)

³⁷ Ј. Томашевић наводи изјаву Драгутина Кесеровића са суђења после рата да је један немачки мајор (Вејел) дошао у јужну Србију у лето 1944. године као представник немачке команде и да је координирао операције Рачићевих, Калабићевих и Кесеровићевих јединица са немачким, „српским квислиншким“ и бугарским јединицама против партизана. (Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 297).

продру у структуру Недићевих формација и апарата власти, али су на другој страни постајали заробљеници немачких интереса и захтева да чувају мостове и друге саобраћајне пунктове, обавезни да протерују са својих подручја четнике који нису били спремни да прихвате колаборацију, макар она била и тактичка. Тако је, на пример, Лукачевић морао да чува саобраћајнице, док је бригадир Чарлс Армстронг тражио од Михаиловића да се мостови у долини Ибра дижу у ваздух. Повлачење британских официра из четничких штабова било је знак да се од Велике Британије немају више чему надати и да се оружје мора тражити на другој страни. Међутим, страхујући да би се четничка сарадња са Немцима под наведеним условима могла неповољно одразити у народу, па и у делу четничких старешина и јединица на терену,³⁸ у позадини ових преговора доминирало је настојање да им се обезбеди апсолутна тајност. У супротном, четничким командантима сугерисано је да изговор налазе у тактичким разлозима које је диктирала ситуација на терену и борба са комунистима или да их у јавним наступима упорно негирају.

Немачки извори указују на то да уговори о сарадњи између Немаца и четника у Србији ипак нису наилазили на одобравање у високим војним и политичким круговима у Берлину, чија је генерална оријентација према четницима остала мање-више иста као и у претходном периоду. Један елаборат Команде Југоистока од 27. јануара 1944. године указивао је на штетне последице које би Вермахт могао да има због „било каквог“ облика сарадње са „ДМ четницима“, посебно на територији НДХ где се „ова сарадња означавала као антихрватска“.³⁹ Све је то, према тумачењу Команде Југоистока, водило јачању „ДМ редова“, што је могло имати несагледиве последице, с обзиром на дугорочне планове генерала Михаиловића у случају продора англо-америчких трупа. Та анализа Команде Југоистока представљала је најаву раскида потписаних уговора са командантима ЈВУО, настављање старе политике и предузимање нових акција против четника у Србији. Већ 29. јануара 1944. Јоаким фон Рибентроп у једном телеграму сугерише Нојбахеру: „Једино се могу ћутећи трпети привремени аранжмани нижих војних команди са Дражом Михаиловићем у циљу сузбијања заједничког непријатеља. Он и његови људи остају и даље, на крају крајева, наши непријатељи. Зато је сада потребно бити крајње опрезан према Д. Михаиловићу и његовим четницима, а нарочито се не сме ни једног тренутка изгубити из вида да ће помоћ коју ми сада директно или индиректно пружамо ради вођења борбе против Тита, касније највероватније бити употребљена против нас“.⁴⁰ На споразуме са четницима у Србији нису благонаклоно гледали ни СС генерал Аугуст Мајснер, ни генерал Асен Николов, командант бугарског 1. окупационог корпуса. Немачка помоћ четницима изазивала је незадовољство и код Недића и Љотића, не само због продора четника у њихове војне структуре, већ и због тога што су у Михаиловићу препознавали озбиљног ривала. Мајснер је у фебруару 1944. отпочео с правом кампањом против четника, настојећи да придобије за своју акцију

³⁸ Ова сарадња одвела је многе четнике на партизанску страну па је и то, између осталог, био разлог што су њихови команданти били заинтересовани да очувају тајност потписаних споразума.

³⁹ Наведено према: *Срби у Ратном дневнику Вермахта*, стр. 31.

⁴⁰ Наведено према: *Васа Казимировић, НДХ у светлости докумената и дневника Глеза фон Хорсте-науеа 1941–1944*, Београд, 1987, стр. 169.

немачке војне кругове у Србији. Противио се наоружавању Ђуришића и Лукачевића, поред осталог и због тога што су, како је истицао, муслимани на Косову и Санџаку и Хрвати „врло забринути због јачања четника“.⁴¹

На другој страни, и четнички команданти у Србији били су свесни негативног ефекта тих споразума у српском народу. Колаборација се није могла сакрити, што је, свакако, морало оставити последице и на стање у четничким редовима. Покушаји да четници изиграју уговорне обавезе (споразум је доследно испуњаван само у оним деловима који су се односили на борбе и обрачунавања са припадницима партизанског покрета) и неповерење према њима које је генерално и даље било присутно у немачким врховима, претили су да додатно угрозе позиције Михаиловићевог покрета уочи војно-политичког расплета у Србији 1944. године. Под таквим околностима споразуми о примирју нису могли задовољити ниједну уговорну страну. Поједине четничке јединице на терену и даље су изводиле саботаже и спорадичне нападе на Недићеве и Љотићеве, па и немачке снаге; неке одредбе уговора једноставно су игнорисане, док су се четници више начелно служили споразумима као покрићем за јачање своје организације, за инфилтрирање у Недићеву администрацију и његове оружане формације. Чак су се и хвалили да су споразуми израз немачке слабости. Тај став, пише Ј. Томашевић, „посебно је био видљив на конгресу одржаном у селу Ба крајем јануара 1944, који се не би могао одржати осим уз прећутан немачки пристанак, а који је неком иронијом пружио прилику за излив антинемачког осећања. Немци су реаговали наређењем да се неки од четничких вођа (укључујући и Чачића) који се не придржавају споразума имају опет сматрати непријатељем којег треба заробити и чије одреде треба уништити“.⁴²

Већ 1. фебруара 1944, на састанку којем су присуствовали фелдмаршал фон Вајкс, генерал Фелбер и посланик Нојбахер, расправљало се о четничком непоштовању уговорних обавеза. Том приликом је одлучено да се уговори више не обнављају и да се на четнике изврши војни притисак. У складу са том одлуком, 2. фебруара у Штабу команданта Србије генерали Вајкс и Мајснер наређују предузимање акције („Хајка“) против Калабићевих четника на простору између Космаја и Рудника, у околини Београда, Смедерева, у Шумадији, око Ваљева и у Подрињу. У том подухвату учествовали су делови 5. моторизованог СС пука, један батаљон дивизије „Бранденбург“, Бугари и припадници Српског добровољачког корпуса. Акција је завршена 5. марта 1944. године; јединице ЈВуО претрпеле су знатне губитке – 81 убијен и 913 заробљених војника, укључујући и велики број официра.⁴³ Ту акцију описао је и Живко Топаловић у једном експозеу (меморандуму) који је написао по напуштању Југославије крајем маја 1944. године: „Током месеца марта Немци су вршили гоњење одреда генерала Михаиловића на простору између градова Београда, Смедерева, Крагујевца и Чачка. Погинуло је или похватано око 300 четника у заштитничким борбама, док су се главне снаге извукле ка западној и источној Србији...“ У кампању против Михаиловићевих снага, тврдио је Топаловић, укључили су се Недић и Љотић и „известан број њихових војних и политичких сарадника“, захтевајући од Немаца да „разбију Михаиловићеве снаге пре почетка пролећа, јер

⁴¹ Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 301.

⁴² Исто, стр. 300.

⁴³ В. Казимировић, *НДХ у светлости докумената и дневника Г. фон Хорстенауеа*, стр. 169.

се једино тако могао спречити народни устанак који је генерал Михаиловић припремао заједно са очекиваном савезничком инвазијом на Балкану“. Дошло је до расцепа у Недићевој влади и међу његовим сарадницима око питања учешћа Недићевих и Љотићевих снага заједно са Немцима против Михаиловићевих јединица: „Велики број Недићевих политичких сарадника, скоро сви команданти Српске државне страже и изванредан број команданата Српског добровољачког корпуса – Љотићеви људи – су изјавили да су против оружане акције јер цео српски народ подржава Михаиловића и да би се могло догодити да се у току борбе и њихове снаге прикључе Михаиловићу...“ Поводом те кризе у влади, како описује Топаловић, Недић је нудио оставку, али је Немци нису прихватили.⁴⁴ Тим сукобом завршила се епизода четничко-немачке уговорне, формалне сарадње. После њеног прекида, Немци настоје да сачувају споразум једино са Лукачевићем који је имао контролу над виталним подручјем Санџака и југозападне Србије, због чега је могао бити од велике користи при спречавању продора партизана из Црне Горе и Босне у Србију. На то упућује и наредба команданта Југоистока од 23. фебруара 1944. године: „Поново се наглашава да се на основу досадашњег искуства забрањује свако даљње закључивање споразума са вођама потчињеним Дражи Михаиловићу. На снази остаје само споразум с Лукачевићем у југозападној Србији. Главни командант за југоисточну Европу задржава право да оконча и тај споразум, ако четничке вође на том подручју не би испуњавали своје обавезе“.⁴⁵

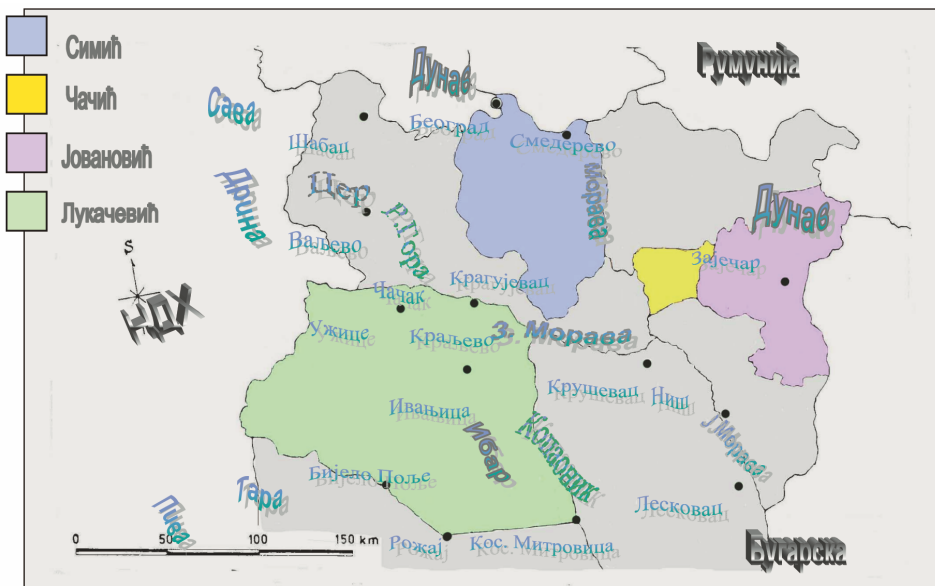
Формална сарадња између четничких и немачких команди и њихових снага на терену, без обзира на одређене ефекте у борби против партизана у Србији, доносила је више проблема уговорним странама који су произилазили из природе таквих односа. Потребно је одрже сопствене позиције и остваре циљеве који нису у свему били идентични (везивала их је, наиме, само борба против заједничког непријатеља) обе стране присиљавала је на сарадњу. Не одступајући ниједног момента од својих ставова према Србима и одбијајући било какве уступке који би резултирали јачањем српских позиција на Балкану, Хитлер је пристајао само на оперативно-тактичку сарадњу са појединим четничким командантима која би користила Немцима, под условом да се остварује на ограниченим подручјима. На другој страни, како не би додатно компликовао односе са западним савезницима, који су већ били на ивици раскида, Дража Михаиловић је у том периоду настојао да избегне сопствено компромитовање отвореном сарадњом са Немцима, пребацујући одговорност за потписивање примирја на поједине команданте на терену. Иако је формално био изван четничко-немачких преговора вођених крајем 1943. и почетком 1944. године (познато је, додуше, да је још од Диваца, новембра 1941, избегавао директне контакте са Немцима),⁴⁶ они нису могли да буду закључени без његовог знања. Сама чињеница да је узани коридор који је непосредно делио подручја обухваћена споразумима (Симићево и Лукачевићево подручје) водио преко падина Суво-

⁴⁴ Војни архив Београд, Четничка архива (ЧА), 4-4-15; Експозе др Живка Топаловића.

⁴⁵ Војни архив Београд, Микрофилм НАВ -Т-501, Р. 256, сн. 97.

⁴⁶ Одбијање да лично склапа било какав посао с непријатељем, била је политика од које је Михаиловић одступио само у четири или пет наврата: на састанку у Дивцима средином новембра 1941, на два састанка с представником изасланика Нојбахера Рудолфом Штеркером у јесен 1944. (први у западној Србији на којем је Михаиловића пратио пуковник Роберт Мекаул, шеф америчке војне мисије, а други у североисточној Босни) и последњи састанак са Штеркером, на планини Вучјак, почетком априла 1945. године. (Наведено према: Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 295)

бора и Равне Горе, где се налазио Михаиловићев штаб,⁴⁷ упућује на такав закључак. Уосталом, и сама директива команданта Југоистока од 21. новембра 1943. у којој се бележи Михаиловићево настављање с отпором против Немачке и њених савезника, упућује на претпоставку да Немци, како пише Б. Петрановић, као да нису хтели да компромитују Михаиловића, уверени да би поткопавањем његовог угледа у народу ефекат те сарадње био мањи.⁴⁸ Додуше, према закљученим споразумима, Михаиловићево подручје кретања (у оквиру поменутог коридора, под сталном немачком контролом) и могућности да одржава редовну комуникацију са својим командантима били су знатно смањени; у таквим условима, он није био у позицији са Равне горе да угрози Немце који су имали главни циљ да пронађу додатне снаге како би ојачали одбрану Србије пред покушајима партизанског продора у јесен 1943. године, што су успевали и без Михаиловићевог директног ангажовања.

Карта подручја обухваћених четничко-немачким споразумима о примирју⁴⁹

⁴⁷ Тврдњу да су Немци, и пре склопљених споразума са четницима, врло добро знали за Михаиловићево боравиште, Ј. Томашевић поткрепљује извештајем једног пуковника из немачког Генералштаба, који је након инспекцијског путовања по Балкану августа 1943. године известио: „Надзор над Дражом Михаиловићем је добар. Немачке службе брзо сазнају за његова боравишта која непрестано мења“ (Исто, стр. 295)

⁴⁸ Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, Београд, 1992, стр. 409.

О томе Јозо Томашевић пише: „Тако је Михаиловић седео у свом главном штабу (крећући се често унутар тог подручја) невезан било каквим одредбама споразума са Немцима. Та ситуација једва да је била случајна, али ако је то била концесија са немачке стране, као што се може претпоставити, тада није била скупа.“ (Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 295).

⁴⁹ Исто, стр. 290.

Иако су прекидом четничко-немачких споразума почетком марта 1944. године четници формално поново постали непријатељи окупационим снагама, опасност од заједничког непријатеља – партизана приморавала их је макар и на неформалну сарадњу. Од марта па до краја августа 1944. та подвојеност била је очигледна: ситуацију на терену карактерисало је извесно примирје без формалних споразума, при чему су Немци задржавали за себе право да употребе силу кад год би четници иступили против њих или против Бугара и српских власти.⁵⁰

Озбиљна опасност запретила је и четницима и Немцима у пролеће 1944. године при продору две партизанске дивизије (2. пролетерске и 5. крајишке дивизије НОВЈ) из Санџака и Босне у правцу југозападне Србије. Дивизије су имале задатак да се пробију преко Ибра и Копаоника у топличко-јабланички крај, споје се са јединицама НОВЈ у Србији које су дејствовале на подручју планине Јастребац, у долини Топлице и Јабланице и на тај начин припреме терен за планирани продор јачих партизанских снага из Санџака и Босне. Та опасност изазвала је непосредно ангажовање и четничких снага, заједно са немачким, бугарским, Недићевим и Љотићевим јединицама. Извештавајући о ситуацији у Србији, генерал Фелбер је, поводом те неформалне сарадње са четницима до које је дошло услед продора партизана из Санџака, 22. априла забележио: „Јављено да је сам Дража Михаиловић у једном говору тражио лојалну сарадњу с окупационим снагама како би отклонио комунистичку опасност у Србији. Видљив знак тог новог развоја је чињеница да се у јужној Србији Немци, српски добровољачки корпус и четници боре раме уз раме“. Међутим, у истом извештају Фелбер додаје: „Покрет Драже Михаиловића је подвојен. Док се један део активно бори са Немцима против комуниста – а да тиме никако не престаје бити резервисан према свим окупаторима – мање групе Драже Михаиловића у средњој и источној Србији настављају као и раније чинити штету“.⁵¹

Многи немачки извештаји из тог периода (пролеће 1944) указују на интензивну четничко-немачку сарадњу против партизана: у дневном извештају војног заповедника Југоистока од 8. априла пише да су партизани тешко поразили четничке одреде капетана Раковића; десет дана касније (18. априла) начелник штаба Српског добровољачког корпуса известио је генерала Фелбера да је „сарадња са Цветићевом групом врло добра“; у наредби генерала Фелбера од 28. априла, у завршним фазама операција против 2. и 5. дивизије НОВЈ близу Пожеге у југозападној Србији, помиње се и четничко учешће на страни немачких и бугарских снага; у Фелберовом извештају од 1. маја 1944. помиње се чак око 1.000 четника прикључених јединици немачког мајора Вејела који је тесно сарађивао са четничким капетаном Нешком Недићем у координирању немачко-четничких операција против партизана, а у истом извештају наводи се и податак да се на правцу Пожега–Косјерић–Рајана–Повлен налази око пет хиљада четника у чијим јединицама су постављени немачки

⁵⁰ Немачки дневни извештај од 31. марта помиње извесну акцију против београдске организације Драже Михаиловића у којој су ухапшена три команданта корпуса, два команданта бригаде и још неки четнички официри. Дневни извештај од 25. априла бележи да је једна акција против четника у близини Љига опозвана јер није имала никаквог успеха. У истом извештају наводе се и губици које су партизанима и четницима нанели Немци од 16. марта до 15. априла: четници 182 мртва, 127 заробљених; комунисти 1.586 мртвих, 94 заробљена, 40 талаца стрељано, 200 ухапшених у Београду. (Исто, стр. стр. 303).

⁵¹ Војни архив Београд, Микрофилм НАВ - Т-501, Р. 256, сн. 549, 552.

официри за везу и да ће „Дража Михаиловић, који је преузео сву команду над овим четничким снагама успоставити радио-везу с немачком командом“.⁵² Милан Борковић помиње преговоре о сарадњи против НОВЈ које је у марту 1944. водио командант четничких снага у Србији генерал Мирослав Трифуновић са изаслаником војноуправног команданта, обавештајним официром Рудолфом Штеркером.⁵³

Као и у периоду формалног споразумевања и склапања примирја, тако и у периоду неформалне („неуговорне“) сарадње, локална сарадња немачких јединица са четницима у борби против „Титових банди“ није доводила у дилему немачке војне званичнике у погледу односа према „ДМ покрету“ у целини. Став највиших командних структура Рајха недвосмислено је изражавала информација војноуправног команданта Југоистока генерала Фелбера од 16. маја 1944. године у којој се полазило од констатације да је: 1) „ДМ покрет био и остаје непријатељски“; 2) „Њихова (четничка – прим. МЗ) сарадња са немачким и легалним српским јединицама против црвених проистиче само из сазнања да су комунисти у Србији њихов непријатељ бр 1. *Непријатељ бр. 2 остаје ипак окупациона сила*“: „Са поновном непријатељском оријентацијом ДМ покрета према окупационој сили“, сугерисао је Фелбер, „мора се у свако доба рачунати, чак и у областима где се досад заједнички борило против комуниста“. У складу с тим, захтевао је да се „свим средствима спречи свака нова или поновна изградња ДМ покрета, пре свега у његовим штабовима и централама, јер то треба сматрати мером која угрожава сигурност окупационе силе“. На другој страни, саветовао је да четничке групе које се налазе у борби са комунистима „не треба никако ометати нити их нападати, већ их подупирати у борби“: „Сарадња с четницима у борби против комуниста, уз најштедљивију испоруку муниције и под надзором окупационе силе, може бити само локална и у циљу акутне борбе против партизанских банди. *За сваку испоруку муниције потребно је одобрење војноуправног команданта Југоистока*. Препоручујемо да се у свим приликама обраћа несмањена пажња ДМ покрету и његовим поступцима“.⁵⁴ На тај начин генерал Фелбер је сугерисао сарадњу са четницима на локалном нивоу против „партизанских банди“ и њихово помагање муницијом, али уз задржавање генералног става према ДМ покрету као непријатељском, према којем је био потребан максималан опрез, како би се онемогућило његово бројно и оперативно јачање.

Када су 2. и 5. дивизија НОВЈ под јаким притиском здружених немачких, бугарских, недићевско-љотићевских и четничких снага биле приморане, почетком маја 1944, да се повуку у Санџак, четници су наставили сарадњу са Немцима против партизанских јединица у Србији. Колаборацију су и даље потхрањивали исти мотиви: потребе за оружјем и осталим материјалом и узајамним четничко-немачким дејствима против заједничког непријатеља.⁵⁵ У јулу су Немци предузели опсежну опе-

⁵² Наведено према: Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 303–304; Томашевић се позива на микрофилмоване немачке документе из Националног архива у Вашингтону (Т-501, Р. 256, снимци: 450, 502, 622, 661, 670).

⁵³ Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији. Квислиншка управа 1941–1944*, књ. II, Београд, 1979, стр. 324–327.

⁵⁴ Зборник НОР-а, XII-4, стр. 250–251.

⁵⁵ Ту ситуацију између осталог карактерише и обраћање четничког команданта у источној Србији потпуковника Оцокољића (30. јуна 1944.) Немцима за помоћ у оружју и муницији. Свој захтев правдао је опасно-

рацију против партизанских снага у јужној Србији⁵⁶ у којој су, уз Недићеве и бугарске јединице, учествовали и четници.⁵⁷ У току те операције Немци и четници су остварили неколико контаката којом приликом се расправљало о здруженим акцијама против партизана. Четнички представници су посебно бринули да за своје јединице осигурају оружје и муницију.⁵⁸ У разговору са командантом Србије генералом Фелбером, који је вођен 14. јула у крајскомандантури Крушевац, као главни четнички официр за везу са Немцима капетан Нешко Недић је изражавао безрезервну спремност четника да се боре против комуниста заједно са Немцима. Заузврат је тражио помоћ у оружју и муницији, нарочито тешком оружју, нудећи при том гаранцију да ће то оружје бити употребљено само против комуниста.⁵⁹ Састанак који је 11. августа 1944. одржан у Тополи између немачке и четничке делегације, коју су предводили коњички капетан Вреде, а на четничкој страни мајор Драгослав Рачић, капетан Нешко Недић и капетан Никола Калабић, имао је за циљ да припреми сусрет *на највишем нивоу*, између генерала Михаиловића и посланика Нојбахера, где би се прецизирали услови даље четничко-немачке сарадње против партизана. Позивајући се на Михаиловићева *изричита овлашћења за овај разговор*, четничка делегација је, како се сазнаје из извештаја немачког преговораца, предлагала *образовање једног националног фронта уз укључивање СДС, СДК, ДМ-одреда и*

шћу од пробоја партизана из југоисточне у североисточну Србију и њиховог покрета према Дунаву, где је требало да се састану с јединицама совјетског ваздушног десанта, у циљу здружених операција против Немаца. Оцокољић је том приликом упозоравао да је главна тема пропаганде Титових снага у Србији помоћ коју добијају ваздушним путем од Англо-Американаца, да влада краља Петра води преговоре с Титом (преговори Тито-Шубашић од 16. јуна 1944.) и инсистирао на тајности четничко-немачких преговора, јер ће у супротном четници „изгубити свако поверење у народу“. (Наведено према: Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 305).

⁵⁶ Операције „Трумф“ и „Кераус“ које су вођене у јулу и августу 1944. године имале су за циљ уништење партизанских снага у Србији (21, 22, 23, 24. и 25. дивизије) које су се налазиле на простору Топлице и Јабланице под командом Главног штаба Србије.

⁵⁷ У извештају Врховној команди Вермахта о разговорима са четничким командантом Нешком Недићем 14. јула 1944, генерал Фелбер износи податак о учешћу 10.000 четника у операцији „Трумф“. (*Тајна и јавна сарадња четника и окупатора*, документи, стр. 109–110).

⁵⁸ Позивајући се на немачке документе, Ј. Томашевић помиње и контакте генерала Трифуновића, четничког команданта за Србију, са Нојбахером у којима је Трифуновић износио став да се Михаиловић налази у ситуацији у којој мора сарађивати са Немцима. (Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 306).

⁵⁹ О овом разговору генерал Фелбер је известио и Врховну команду Вермахта: „... Указао сам на непријатности које приређују припадници ДМ немачком Вермахту на другим местима, нарочито у Београду и на североистоку, а такође и на непријатељску пропаганду која се води у штампи и другде. Одао сам признање лојалном држању четника који се боре, за разлику од сасвим другачијег ДМ-духа, нарочито у Београду...“ Као услов за боље односе између Немаца и четника, Фелбер је тражио „потпуни заокрет у том погледу“: „Затражио сам од Недића да то сасвим јасно стави на знање својим највишим органима. Он је то обећао и указао на велику мржњу свих четника према Енглезима. Прожети том мржњом, они се чак осећају спремним да се као легални четници ставе на располагање садашњој српској влади, мада то из политичких разлога не би било препоручљиво, јер би с обзиром на менталитет великог дела српског народа испали издајници националне ствари и на тај начин многе Србе бацили у наручје црвених, који би се без сумње приказивали као једини спасиоци отаџбине.“ Иако је био свестан да је понуда четника представљала „једно изразито политичко питање“ које би морало да буде размотрено на највишем нивоу, у свом извештају генерал Фелбер је сугерисао да се са њом пружа последња прилика која се не би могла пропустити без најтежих последица: „Ако ми четнике поново одбијемо, терамо, бар неке од њих, у табор црвених...“ (*Тајна и јавна сарадња четника и окупатора*, документи, стр. 109–110).

свих националних снага које су против комунизма: „ДМ покрет је спреман да прихвати овакав фронт. Главни задатак је општа мобилизација и стварање једне српске националне армије у циљу уништења комунизма у Србији. А када се уништи комунизам у Србији, ДМ покрет је спреман да се, по наређењу немачког вођства, ангажује на Балкану и свуда другде.“⁶⁰ Ради реализације закључака са преговора у Тополи, 20. августа уприличени су нови разговори, овога пута између капетана Нешка Недића и начелника штаба Команде Југоистока генерал-мајора Гајтнера, када се расправљало и о оснивању три четничка пука која би Немци наоружали и која би се борила под немачком командом.⁶¹

Непосредна опасност од избијања јужног крила Црвене армије у Подунавље, као и све присутнија претња продором јачих групација НОВЈ из Црне Горе и Босне у Србију у пролеће 1944. године, приморале су Немце на нове компромисе са хетерогеним антикомунистичким снагама у Србији, ради њиховог окупљања и укључивања у предстојеће борбе. То је био нови подстицај за Нојбахера у његовим залагањима на стварању компактног „националног фронта“ који би чиниле Недићеве, Љотићеве и Михаиловићеве снаге. Нису га поколебале ни Хитлерове сумње (од 6. маја 1944. године) у вези с његовим допуњеним плановима о окупљању и ангажовању свих сарадника Вермахта на подручју Југоистока, како би се зауставио продор Совјета на Балкан и спречио упад све моћнијих групација НОВЈ преко Дрине и Лима у стратегијски важну моравску долину.⁶² У току лета 1944. године Нојбахер ће развити још интензивнију активност на јачању блока „националних“ снага против „комунистичке“ опасности у Србији.⁶³

⁶⁰ У извештају од 12. августа капетан Вреде је дефинисао захтеве четничке делегације са састанка у Тополи: 1) Дража Михаиловић жели да разговара са Фиреровим опуномоћеником за Југоисток, Нојбахером; 2) Он тежи окупљању свих српских националних снага; 3) Он захтева мобилизацију и наоружавање свих за оружје способних Срба за борбу против комунизма, с тим да наоружање и вођство буду у рукама Вермахта; 4) Дража Михаиловић тражи да он лично остане у илегалу; 5) Припадници ДМ покрета не могу бити у немачкој униформи; 6) Место састанка не може „ни у ком случају“ бити Београд или неки други већи град. (Исто, стр. 113–115)

⁶¹ Исто, стр. 115.

⁶² Д. Лукач, *Трећи Рајх*, књ. III, стр. 568.

⁶³ Почетком јула Немци су у Србији на располагању имали следеће снаге: немачке – десет самосталних пукова, односно пуковских борбених група, 30 самосталних батаљона, једна противтенковска дивизија, два самостална артиљеријска дивизиона и три ваздухопловне ескадриле; бугарске – 1. окупациони корпус (4 пешадијске дивизије), по једна пешадијска дивизија из 1. и 5. армије, три етапна пука за обезбеђење железница и једна ваздухопловна ескадрила, укупно око 30.000 војника; Руски заштитни корпус (пет пукова), са 6.000 људи; Српски добровољачки корпус, такође око 6.000 и Српска државна стража, са 37.000 људи. Михаиловићеве снаге у Србији у том периоду биле су организоване у десет група корпуса, односно 47 корпуса, у којима је било око 40.000 људи; њихов потенцијал у великој мери чиниле су евиденције људства у виду спискава, које је углавном боравило по селима и у случају потребе позивано у јединице. Немачке и бугарске снаге држале су главне центре и обезбеђивале важне комуникације, руднике, привредне и друге објекте од посебног интереса за окупациони систем; домаће оружане снаге осигуравале су мање важне саобраћајнице и привредне објекте, али су, у недостатку окупационих снага, биле принуђене да обезбеђују и важније објекте. На Косову и у западној Македонији Немци су крајем 1943. године формирали жандармерију и пук „Рецимент Косова“ (у Косовској Митровици), а у јануару 1944. два територијална пука са штабовима у Пећи и Приштини, укупно око 8.000 људи. (Петар Вишњић, *Битка за Србију*, књ. 1, Београд, 1984, стр. 18–19; Младенко Цолић, *Преглед операција на југословенском ратишту 1941–1945*, Београд, 1988, стр. 176).

На другој страни, борбену сарадњу против НОВЈ у јулу и августу 1944. четничке команде у Србији условљавале су снабдевањем својих јединица већим количинама оружја и муниције. У белешкама фелдмаршала фон Вајкса, припремљеним за састанак са Хитлером 22. августа 1944. године, изражавала се „апсолутна спремност“ четника Драже Михаиловића да се активно укључе у борбу против „комунистичког непријатеља“ у Србији, НДХ и Црној Гори и, у том смислу, „послушају тактичке директиве немачких официра за везу“, а у замену за „доказану лојалност“ добију оружје и муницију.⁶⁴ Након састанка са Михаиловићем, у првој половини августа 1944, у кампању за наоружавање и снабдевање четника активно се укључује и сам генерал Недић,⁶⁵ када је у разговору са командантом Југоистока, 17. августа, затражио да Немци обезбеде 3.000.000 метака и наоружање за 50.000 људи под Михаиловићевом командом. Тим поводом, у Команди Југоистока се 17. и 18. августа 1944. расправљало о наоружавању четника и њиховом уједињењу са снагама српске владе. Иако се сматрало да су захтеви које је Недић изнео претерани, на том састанку је одлучено да се у начелу они прихвате, јер би, како се наводи у извештају Обавештајног одељења Команде Југоистока од 18. августа, у супротности: 1) одбијање довело до кризе владе у Србији, до заокрета „појединих четничких банди ка Титу и апсолутног неуспеха политике коју смо до сада водили у Србији“; 2) Михаиловић би био присиљен да тражи ослонац на другој страни; 3) негативан одговор представљао би „велики успех Англо-Американаца који тиме у срцу Балкана долазе у посед једног антикомунистичког изолационог средства“; 4) могуће је стапање партизанске војске са „четничким бандама“.⁶⁶ О закључцима са тог састанка Нојбахер је 20. августа обавестио самог Рибентропа. Међутим, коначна одлука могла је да буде донета само у главном стану вође Рајха.

⁶⁴ Наведено према: Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 307.

⁶⁵ На саслушању пред истражним органима 3. фебруара 1946. године Милан Недић је поводом свог сусрета са Дражом Михаиловићем августа 1944. године изјавио: „Сусрет, како између мене и Драже, тако и осталих официра које смо затекли ту, био је срданан и пријатељски. Дража је тражио од мене да му изложим општу ситуацију и развој будућих догађаја, на што сам му ја казао да Немци пропадају и да ће морати ускоро да се повуку из земље. Предочио сам му опасност од комуниста који надиру са свију страна, па да је стога потребно да се образује један српски фронт од мојих одреда и четничких, па да тако уједињени брзо и ефикасно спасимо српство и Србију од комунистичког упада. Дража ме је саслушао и прихватио моје излагање и предлог. Са своје стране рекао је да има везу директно са Лондоном и Енглезима и да добија извештаје о ситуацији из прве руке. Даље је рекао како ће се Енглези искрцати на Јадрану, где ће ухватити са њим везу и да ће Енглези доћи у нашу земљу ради очувања мира и реда“.

Недић је том приликом тврдио да је Дража тражио оружје, муницију, новац, одело, обућу и храну; да су се договорили да оружје и муницију Недић издејствује преко Немаца, пошто ће на томе радити и Раковић који се налазио у Београду: „Знам да се радило о великим количинама пушака, пушчаних и митраљеских метака, пушкомитраљеза и бацача граната, што ми је Дража све дао написано на хартији“. На том састанку постигнут је споразум да Недић обезбеди плату Дражиним официрима у износу од 100 милиона месечно, да се Недићеве оружане снаге ставе под команду Драже Михаиловића, да се прибави потребан број униформи и обуће и да се добијено оружје неће употребити против Немаца. Недић је изјавио како је пуковник Бошко Павловић који је био запослен у Председништву владе заједно са Раковићем подизао оружје и муницију, али да му није било познато које су количине оружја и муниције Немци издали: „Знам толико да је Раковић био незадовољан добијеним количинама. Чини ми се да су Немци издали свега око 10.000 пушака“. (Војни архив Београд, ЧА, 269-1-38/38-39; Записник о саслушању Милана Недића од 3. фебруара 1946. године).

⁶⁶ Зборник НОР-а, XII-4, Београд, 1985, стр. 1073–1074; Извештај Обавештајног одељења Команде Југоистока од 18. августа 1944. године.

Нојбахерова подршка Недићевом режиму и пројекат великосрпске федерације

Српски национални интерес водио је, свакако, ка приближавању двојице српских генерала – Михаиловића и Недића. Био је то пут који је Немце неминовно чинио незаобилазним фактором у комбинацијама око стварања јединственог националног антикомунистичког фронта у Србији. Нојбахер и његови истомишљеници, који су заступали концепцију о појачаној политичкој борби и већем ослоњу на домаће сараднике, поздравили су раскид између четника и Британаца, налазећи у њему могућност за јачање Недићевог режима у Србији.

Међутим, уз Франца Нојхаузена и врховног команданта Југоистока фелдмаршала фон Вајкса, који су у привредним и војним питањима на Југоистоку били неприкосновени, Нојбахер је, како у овим питањима, доживео неуспех и у покушају да издејствује проширење овлашћења и ојача позиције националних режима на Југоистоку, укључујући и Недићев режим у Србији. Да би од њих направио базу за окупљање и материјално јачање антикомунистичких снага у земљама тог региона, Нојбахер је 2. октобра 1943. упутио у Берлин једну информацију о тешком стању режима у Србији, с обзиром на сужене компетенција које је имала Недићева влада. Тврдио је да она може да издржи конкуренцију Михаиловићевог покрета и преузме иницијативу за окупљање свих националних снага, укључујући и четнике, само ако се ојача њен углед и углед њеног председника, што би се могло постићи проширивањем овлашћења која су се односила на мање важне административне, политичке и друге повластице.⁶⁷ Сматрајући да би директни разговори генерала Недића са Хитлером допринели повећању угледа председника српске владе, пацификацији и интегрисању српског простора у оквиру немачког „новог поретка“, Нојбахер је још у септембру 1943. године организовао његову посету Берлину. О томе је после рата писао: „Недић је кренуо у посету на коју је чекао још од 1941. године, пун великих нада у ревизију немачке политике према Србији. У тим се надама разочарао. Рибентроп (Joachim von Ribbentrop) је позвао мене и Бенцлера да присуствујемо његовом разговору са Недићем, тек онда када су преговори били зашли у ћорсокак. Недић се жестоко жалио због дотадашњег поступка према Србима, а и изнео је низ захтева који би растеретили његов измучен народ и поправили његов властити немоћни положај. Министар иностраних послова није пријатељски примио жалбе овог човека који је осећао да га злоупотребљавају. Када је Недић тражио ревизију привремених граница Србије⁶⁸ (‘чисто српски срезови припали су, повремено чак по-

⁶⁷ Д. Лукач, *Трећи Рајх*, књ. III, стр. 560.

⁶⁸ Као услов да се прихвати дужности председника владе, Недић је већ у августу 1941, поред осталог, тражио потпуну аутономију за Србију у оквиру немачког новог поретка у Европи, а почетком 1942. године залагао се за проширење њене територије, припајањем 17 источнобосанских срезова. Позната је Недићева пропагандна активност на интеграцији Србије и Црне Горе. Још пре капитулације Италије евидентна је била његова иницијатива о успостављању цивилне власти над Санџаком и Црном Гором, препуштајући Италијанима војну надлежност на тим територијама. Након Нојбахерове иницијативе (о српско-црногорској федерацији) Недићева политика добила је чврсте обресе слањем помоћи, наоружања, личним додирима са црногорским колаборационистима. (Б. Петрановић, *Србија у Другом светском ра-*

вређујући природне границе, Хрватској, а јуначко гробље Срба, историјско поприште Косовске битке, припало је новој Великој Албанији), Рибентроп се веома ражестио: 'Ни Француска у овом тренутку неће успети са захтевом за ревизијом привремених граница! Зато се о таквом српском захтеву за време рата не може дискутовати'. Дубоко увређен, Недић је после тога одбио да потпише текст предложеног коминикеа. Није више било могућности да се разговор настави. Са техничке и са људске стране, неуспех овог сусрета био је потпун.⁶⁹

О разговорима који су вођени у Берлину септембра 1943. године, своју верзију изнео је и генерал Недић на саслушању пред органима ОЗН-е јануара 1946. године: „Због погоршаних прилика у Србији, односно због тешке ситуације српске привреде до које је дошло услед самовоље Мајснера (August Meissner) и Нојхаузена и других немачких официра који су се извучили са фронта и долазили у Србију, одлучио сам да посетим Хитлера и Рибентропа, изложим све невоље српског народа и тражим да се окупаторски режим олакша. На помисао да учиним посету Хитлеру и Рибентропу дошао сам сам, па сам се обратио др Бенцлеру, немачком изасланику и молио га да ми издајствује дозволу за ову посету, односно да ме приме Хитлер и Рибентроп. Поред реченог, као главни циљ моје посете Хитлеру и Рибентропу био је тај да их молим да обуставе даље спровођење наредбе о стрељању стотину Срба за једног убијеног Немца, као и укидање немачких казних експедиција, управо њихово слање у Србију...“⁷⁰ Недић је тврдио како му је Хитлер обећао укидање квоте 100:1 и 50:1 (иако је најпре у бесу претио да ће је повећати на 1.000:1), да ће Нојбахер испитати кривицу Нојхаузена и Мајснера и, уколико се она буде утврдила, обећао је њихово уклањање из Србије.⁷¹

Приликом саслушања 1946. године Недић је изјавио да је у Председништву владе, уочи његове посете Берлину, разматран један елаборат о границама „Велике Србије“, на основу предлога – подсетника о проширењу Србије (на рачун Црне Горе, Санџака, источне Босне и Срема) који је израдио Цинцар-Марковић, а који је требало да послужи Недићу у разговорима са Хитлером и Рибентропом септембра 1943. године. Према том елаборату, границе „Велике Србије“ обухватале би линију: Макарска – граница између Босне и Далмације – долина реке Уне – река Сава – Драва (код Осјека) – Барања (према Мађарској) – Дунав (код Сомбора) – правом линијом према Тиси – Банат (обухватајући територију целог Баната) – стара граница са Румунијом и Бугарском – (цела) Македонија – стара граница према Грчкој и Албанији – Скадар, који би имао да припадне Црној Гори. Недић је на саслушању помињао и варијанту по којој би, под претпоставком обнове Југославије у њеним предратним границама, биле створене три велике државе: Велика Србија, Велика Хрватска и Велика Словенија, не наводећи при том границе те три државе. На инсистирање Бенцлера, тај елаборат Недић није понео са собом у Берлин, али га је усмено изложио на састанку са

ту, стр. 609). Разговоре са Рибентропом и Хитлером у Берлину септембра 1943. године схватао је као јединствену прилику да обезбеди њихову подршку за идеју „Велике Србије“, са аутономним статусом, што је представљало једну од његових главних преокупација на којој је упорно, али безуспешно, истрајавао све до краја рата.

⁶⁹ Herman Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940–1945*, Göttingen, Berlin, Frankfurt am Main, 1956, стр. 140–141.

⁷⁰ Војни архив Београд, Четничка архива (ЧА), 269-1-38; Записник са саслушања М. Недића од 29. јануара 1946. године, стр. 29–30.

⁷¹ Нојхаузен је напустио Србију крајем јула 1944, а Мајснер, августа 1944. године. (Исто, стр. 31).

Рибентропом. Како је, међутим, од министра спољних послова Рајха била „енергично одбијена“ идеја о проширењу Србије, Недић тај план није ни износио пред Хитлера. Једину наду пружала му је притом Нојбахерова подршка, који му је обећао помоћ код Хитлера и Рибентропа и тврдио да су Немци, како се рат приближавао крају, били све попустљивији према идеји „Велике Србије“.⁷²

Међутим, чињенице говоре да су идеје Недићеве владе о „прекорачивању“ граница Србије преко Дрине, Саве и Дунава наилазиле на несавладиве препреке у Немачкој и НДХ. Иако су Немци свесно подржавали и развијали мит о Недићу као спасиоцу Србије од уништења и уздизали његов култ као „национално свесног Србина“, свакако из сопствених интереса, како би ослабили позиције устаника у српском народу и изазвали расцеп у њиховим редовима, Недићева замисао о јакој Србији реално није имала перспективу. Хитлерова наклоност била је очигледно на страни Независне Државе Хрватске. Она је, као експонент немачке балканске политике, током рата уживала повлашћени положај у односу на своје окружење који се, поред осталог, манифестовао и у виду неповредивости њених граница. Трагично искуство српског народа у његовој матици, као и на осталим српским етничким просторима подељене Југославије, указује заправо да је Недићева национална политика представљала најслабију премису његове политичке стратегије: повремене претње оставкама нису практично имале никаквог ефекта; „генерал колаборациониста који се повео за примером победника код Вердена“⁷³ и, поред моралних дилема, није напуштао своје место у влади, док се привредна експлоатација Србије настављала (у складу са девизом: прво Немачкој, а шта остане – Србима); прогони Срба у Независној Држави Хрватској нису престајали, док су немачке јединице од јесени 1941. масовним репресалијама над цивилним становништвом завијале Србију у црно; на све то „влада народног спаса“, бар када су у питању егзистенцијални интереси српског народа, није могла да утиче, као ни на понашање немачких командних и управних структура у Србији у целини.

Немачки извори указују на то да је Србија, посебно од средине 1943. године, била у центру пажње немачких војних и политичких чинилаца. Полазећи заправо од основног циља с којим је дошао у Београд (образовања снажног националног, антикомунистичког фронта на Балкану под немачком командом, ради војног растерећења немачких снага, стабилизовања тог подручја и његовог ефикасног привредног функционисања у условима ишчекиване инвазије Балкана) и представа о Србији као центру балканског простора, додуше притиснутом немачком окупацијом и сабијеном у уске етничке границе, која се нашла у стању крвавог грађанског рата, Нојбахер је трагао за решењима која су требала да допринесу поправљању статуса Недићеве „влада“ и претварању Србије у ефикасног члана „новог поретка“. Његове тадашње процене указивале су да је под немачком командом било могуће окупити око 80.000 војника, пре свега у Србији и Црној Гори, од чега око 50.000 четника Драже Михаиловића, 25.000 припадника СДС и 5.000 љотићеваца из Српског добровољачког корпуса.⁷⁴ Како је касније писао, Нојбахер је био убеђен да је Немачка у датим околностима морала да се ангажује на обнављању „најјаче југословенске и балканске позиције“, оне

⁷² Исто, стр. 32–34.

⁷³ Б. Петрановић, *Револуција и контрареволуција, у Југославији 1941-1945*, књ 1, Београд, 1983, стр. 244.

⁷⁴ Д. Лукач, *Трећи Рајх*, књ. III, стр. 559.

коју је управо заузимала Србија, што је било „... управо супротно од онога чему је највише немачко вођство до тада тежило и консеквентно спроводило“.⁷⁵

У својој политици ублажавања ригорозних мера немачког Рајха према српском народу, што је по њему представљало основни предуслов окупљања и коришћења свих националних снага у Србији, Нојбахер је наилазио на велики отпор заговорника радикалних решења на југословенском простору, нарочито посланика Зигфрида Кашеа у Загребу и СС генерала и шефа полиције у Србији – Аугуста Мајснера. Највећу сметњу у остварењу замишљеног програма, Нојбахер је, међутим, имао у Хитлеровој патолошкој мржњи и његовом неприхватању било каквих уступака и компромиса према Србима. Међутим, иступајући вештом политиком против масовних одмазди и, захваљујући противуречностима у нацистичком врху, Нојбахер је ипак успевао да повуче неке потезе који ће наићи на симпатије Недићевог режима и знатно умањити обим казних мера према становништву. Ограничио је мешање немачких полицијских органа у прикупљању привредних и других вишкова у Србији;⁷⁶ залагао се за пуштање на слободу патријарха Гаврила и владике Николаја Велимировића, поновно отварање универзитета у Београду, аутономију културних институција у Србији и др. Окрутна формула стрељања педесет талаца за сваког убијеног Немца, која је у фебруару 1943. сменила претходну од 100:1, била је крајем године уклоњена. Немачки војни команданти нису више располагали обавезујућим бројем талаца за одмазду, па су стрељања постала ређа, а број стрељаних цивила све мањи.⁷⁷

У октобру 1943. године Нојбахер је пред Рибентропа изашао са једним пројектом ревизије немачке „српске политике“ који је, по његовом мишљењу, требао да утиче на промену структуре и односа снага унутар целокупног немачког окупационог система на Југоистоку. У том смислу, опуномоћеник немачког министарства спољних послова је предлагао: 1. стварање једне „великосрпске федерације“ коју би чинили Србија, Црна Гора и Санџак; 2. председник те федерације био би генерал Недић; 3. чланице федерације сачињавале би једну привредну и монетарну унију, задржавајући своју аутономну управу посебно у области културе и унутрашње управе; 4. федерацији би била на располагању њена егзекутива, сачињена од жандармерије и добровољачких одреда; 5. био би обновљен рад националних културних институција и Београдског универзитета; 6. немачка војна управа била би ограничена на контролу домаће управе, а њен апарат радикално смањен.⁷⁸ Поздрављајући идеју о српско-црногорској федерацији, чији је темељ требало да буде осовина Цетиње–Београд, око које би се изградила „нова обновљена држава српског народа“, сам Недић је Нојбахеров програм прихватио као остварење дела својих ранијих планова о проширеној Србији, о чему је намеравао да разговара са Хитлером и Рибентропом у Берлину, септембра 1943. године.

⁷⁵ Н. Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940–1945*, стр. 155.

⁷⁶ Исто, стр. 136–145.

⁷⁷ Исто, стр. 139–140; Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 287; Новоименовани војноуправни командант Југоистока генерал Фелбер и сам је заговарао, октобра 1943. године, промену метода у примени мера за одмазду, у складу са новим курсом немачке спољне политике у Србији и залагањима посланика Нојбахера. (Војни архив Београд, НМА, 2-2-25; Писмо генерала Фелбера генералу Мајснеру од 27. октобра 1943)

⁷⁸ Н. Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940–1945*, стр. 155.

Рибентропу је пак, како га је у својим мемоарима описао Нојбахер, „проблем Југоистока био стран, због чега о том простору није имао никакво сопствено мишљење“. За њега је Балкан представљао „пусти конгломерат завера, бандитизма и корупције – имао је дакле, широко распрострањену површну представу о том свету“, препуштајући коначну реч самом Хитлеру при доношењу одлуке о судбини тих предлога. И поред непријатељских ставова према Србији и Србима, Нојбахер тврди да је Хитлер показао извесну заинтересованост према његовој иницијативи, али је после неколико покушаја немачког посланика да издејствује његово одобрење за спровођење свог плана, свака даља дискусија о некакој „федерацији“ на простору централног Балкана у којој би Србија имала главну улогу, била окончана.⁷⁹ Наиме, Хитлер је крајем 1943. године у разговору са Нојбахером затражио да се тај план преиспита, јер Немачка не сме дозволити да један народ на Балкану постане надмоћан над другим, поготово Срби који су кроз историју показали велику државотворну снагу и чије су претензије сезале до Егејског мора.⁸⁰ Априла 1944. године он је у Салцбургу још једном одбацио Нојбахеров план, изјавивши: „Шта хоће Нојбахер са српском федерацијом! Ја морам најпре победити и онда ће све друго доћи само по себи“. ⁸¹ Тиме је судбина идеје о федерацији Србије и Црне Горе коначно била запечаћена.

Идеја о федерацији Србије, Црне Горе и Санџака коју је заговарао Нојбахер крајем 1943. и почетком 1944. године наилазила је на снажан отпор и у њиховом окружењу, посебно Павелићевог режима (који се залагао за интеграцију Санџака у оквиру НДХ) и осталих антисрпски опредељених структура на простору разбијене Југославије. Док су се у Србији према тој идеји односили афирмативно, посебно Недићев режим, у Црној Гори ставови по том питању били су подељени, а у Санџаку муслимани су је у потпуности одбацили. Изјашњавајући се против прикључења те покрајине Србији, муслиманска милиција, утицајни и имућнији муслимански слојеви правдали су свој став историјским правом које су темељили на чињеници да је Санџак после слабљења турске империје био природно везан за Босну и Херцеговину. Једни су заговарали припајање Санџака Независној држави Хрватској, а други, његово инкорпорирање у аутономну Босну и Херцеговину, под протекторатом Немачке.⁸² У складу са таквим ставом, у Санџаку је регрутован и један број добровољаца за муслиманску, босанску 13. СС „Ханџар“ дивизију.⁸³ Идеја о федерацији Србије и Црне Горе поделила је још једном црногорске „бјелаше“ и „зеленаше“ на присталице и противнике везивања Црне Горе за Београд,⁸⁴ што је одговарало и режиму у Загребу и немачком посланику Кашеу који су заговарали укључивање већег дела Санџака у НДХ и успостављање проушташки опредељене управе у Црној Гори.⁸⁵ Берлин је морао да води рачуна како ће се пројекат о формирању „великосрпске“ федерације одразити и у другим сателитским земљама у окружењу, у Румунији, Бугарској и Мађарској. У вези

⁷⁹ Исто, стр. 157–163.

⁸⁰ Исто, стр. 160.

⁸¹ Исто.

⁸² О томе више: Богдан Кризман, *Усташе и Трећи Рајх*, књ. 1, Загреб, 1979, стр. 169, 176–177, 285–292

⁸³ Зборник НОР-а, XII-4, стр. 139–141, 171–172.

⁸⁴ Зборник НОР-а, XII-3, стр. 713–716; Нојбахеров телеграм Ф. Бенцлеру (Felix Benzler) од 15. децембра 1943.

⁸⁵ Б. Кризман, *Усташе и Трећи Рајх*, књ. 1, стр. 285–292.

с тим, Рибентроп је у писму од 29. јануара 1944. скретао пажњу Нојбахеру на „осетљивост“ влада у Загребу и Софији према било каквим променама, посебно када су у питању политички и други уступци Србији.⁸⁶

Охрабрен што је својим планом о окупљању националних снага у источним деловима Југославије ипак успео да привуче Хитлерову пажњу, Нојбахер је крајем 1943. и почетком 1944. године систематски, корак по корак, извлачио од Берлина ситне уступке Недићевом режиму (поновно отварање Београдског универзитета, оживљавање појединих акција у области културне и образовне делатности и др.), чиме је успевао да га још чвршће веже за немачки Рајх.⁸⁷ Поред тих мера које су имале за циљ да у народу подигну рејтинг Недићеве владе и поврате јој самопоуздање, а тиме је учине и ефикаснијом у заштити немачких интереса у Србији, Нојбахерова акција за обједињавање националних снага у источним деловима Југославије и стварање јединственог антикомунистичког фронта од око 80.000 војника, наишла је на већу пажњу и јачу подршку немачких војних кругова и појединих команданата, па и самог команданта Југоистока, фелдмаршала Вајкса који је сматрао да би повезивање и удруживање Црне Горе и Санџака са Недићевом Србијом било корисно и са војно-оперативног становишта.⁸⁸

Неуспех Нојбахерове мисије и немачко напуштање Балкана

Са падом сателитских режима у Румунији крајем августа и у Бугарској почетком септембра 1944. године, избијањем Црвене армије на источну границу Југославије и могућношћу њеног спајања са јаким формацијама НОВЈ у Србији, немачко командовање на Балкану нашло се дефинитивно пред крахом. Истовремено, пропала су и његова настојања да спречи продор оперативних групација НОВЈ са запада у Србију и обезбеди долину Мораве, као виталну комуникацију за снабдевање, а касније и извлачење својих снага из Грчке. У таквим условима немачка Врховна команда била је принуђена, у септембру и октобру 1944, да предузме нове кораке како би заштитила

⁸⁶ Наведено према: Д. Лукач, *Трећи Рајх*, књ. III, стр. 567.

⁸⁷ Зборник НОР-а, XII-4, стр. 101.

⁸⁸ М. Борковић, *Контрареволуција у Србији 1941-1944*, стр. 237-238; У Београду је после рата Одлуком Државне комисије ФНРЈ за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Херман Нојбахер проглашен ратним злочинцем и сврстан међу „главне“ немачке ратне злочинце заједно са Рибентропом, фон Нојратом, фон Паленом... Нојбахеру је том приликом приписана кривица за: 1) „наоружавање и снабдевање организације ДМ и њену употребу у извршењу немачких злочиначких планова. У оквиру ових планова извршени су многобројни најтежи и најсвирилији злочини за које је суодговоран и др Нојбахер, као саучесник“; 2) „Као директни изасланик владе Рајха, одговоран је што је у оквиру општих директива ове владе издавао наређења немачким војним и полицијским властима у Србији о завођењу злочиначког система управе. Тај систем се састојао у извршавању свих масовних злочина који су према плану владе Рајха имали да погоде српски народ ради њиховог уништења и што јачег привредног експлоатисања“; 3) „Поред тога, као посредник између владе Рајха и Недићеве владе, одговоран је и за све злочине проузроковане од стране те владе у служби Немаца, а нарочито за злочине четничке организације Драже Михаиловића, са којом је стајао у вези и снабдевао је оружјем, те на тај начин омогућавао вршење свих злочина те организације над српским народом...“ (Архив Југославије (АЈ), 110 -ДК, Ф. Бр. 11551)

своје снаге на Балкану и омогућила им што безбедније извлачење вардарско-моравским правцем, према Београду и даље ка северу. На састанку у Оперативном штабу Команде Вермахта, 22. августа 1944, Хитлер је посебно указао на значај Србије како за Рајх, тако и за самог „Тита“ који је „спознао да своје велике политичке циљеве може да постигне само запоседањем Србије“.⁸⁹ Из те процене могла се наслутити и концепција одбране централног простора Балкана за коју ће се Вермахт определити у јесен 1944. године: зауставити продор Црвене армије из Бугарске и Румуније, онемогућити тиме њено спајање са групацијама НОВЈ у Србији и обезбедити витални правац Атина–Солун– Ниш–Београд. Међутим, за један такав подухват Немци нису располагали неопходним војним потенцијалом, што је више него икада указивало на потребу за јачим ослонцем на унутрашње, антикомунистичке снаге на Балкану.

Многи немачки команданти, нарочито они који су се налазили у жаришту новог фронта на Балкану, заговарали су управо такво решење. Међу њима и овога пута најупорнији је био Нојбахер. На састанку у Хитлеровом Главном стану, 22. августа 1944, којем су присуствовали највиши немачки функционери,⁹⁰ са сличним ставовима наступио је и сам командант Југоистока, фелдмаршал фон Вајкс који је потребу за јачањем позиција националних снага у Србији правдао могућношћу брзог повлачења бугарских јединица из Србије, што би реално могло олакшати „Титово запоседање Србије“. Упозоравајући, при том, на чињеницу да је англо-америчко снабдевање „Титових банди у знатном обиму“ довело четнике у неповољнију ситуацију, Вајкс је предложио да се подржи Недићева и Михаиловићева понуда (о наоружавању и снабдевању 50.000 људи под Михаиловићевом командом) у њеним главним тачкама и указао на неопходност уједињења српских националних снага. Тај захтев је, међутим, наишао на Хитлерово одлучно одбијање. Фирер је том приликом оптужио Енглезе да су сугерисали Србима да оружје траже од Немаца које ће, међутим, *једном каснијом приликом бити управљено против Немаца*: „Ја сам се доста дуго морао борити против схватања да се народи Истока могу с успехом ангажовати у борби. Увек су ми поново износили да је могуће поуздати се у њих и без нарочитог размишљања. Данас могу да укажем на држање тих народа Истока при борбама у повлачењу Групе армија „Центар“, као и у Француској, које је оправдало моје становиште. Нема поуздања у те људе!“⁹¹

Притиснути, средином 1944. године, на свим фронтovima, Немци објективно нису ни били у могућности да одвоје значајнију помоћ за националне покрете на Балкану, чиме се Хитлер првенствено и руководио када је на састанку 22. августа експлицитно одбацио затражено формирање српске националне армије од 50.000 људи, наглашавајући при том да „нема ништа против ‘малих тактичких маневара’ с покретом ДМ“.⁹² Тај став потврдио је и накнадним телеграмом фон Вајксу: „Смеју се употребити ис-

⁸⁹ Зборник НОР-а, XII-4, стр. 524–532; Службена белешка са састанка код Хитлера 22. августа 1944. године.

⁹⁰ Састанку су, поред Хитлера, присуствовали: начелник Врховне команде Вермахта фелдмаршал Вилхелм Кајтел (Wilhelm Keitel), командант Југоистока фон Вајкс, Рајсфирер СС Хајнрих Химлер (Heinrich Himmler), министар спољних послова Рајха Јоаким фон Рибентроп и опуномоћеник Министарства спољних послова Херман Нојбахер.

⁹¹ Зборник НОР-а, XII-4, стр. 529.

⁹² Исто, стр. 531.

кључиво поједине четничке формације које су се и до сада добро показале и то у локално ограниченим и тактички малим потхватима, те под немачком командом и контролом⁹³. Та наредба везала је руке немачким командантима у Србији и одузела Михаиловићу (и Недићу) наду за значајнијом немачком помоћи у борби против партизана. На састанку 22. августа 1944. Хитлер је дао предност политичким решењима на Балкану, при чему је фокусирао решавање хрватског, српског и бугарског питања. Упоредујући Србе и Хрвате, нагласио је том приликом да „Хрвати немају никакву представу о државности и неће је никад ни моћи имати“, јер „онај ко је 500 година био без ње не може се никад ни развити у државу“. Планирао је да се касније Хрватска „инкорпорира“ у Рајх и претвори у немачки протекторат: „Данас можемо у најмању руку – а то у супротности према осталим балканским народима – само привидно ићи заједно са садашњом хрватском владом“. Насупрот Хрватима, тврдио је Хитлер, „Срби су народ који је одређен да има државу и који је као народ одржан. Њихова идеологија је великосрпска. У њима постоји безобзирна отпорна снага. При једној таквој употреби, они ће увек заступати великосрпску идеју“. За Хитлера је на опасност указивало све што долази из Београда: „Ја сам 1941. године учинио Србима понуду која је била неуобичајена. Ја сам само захтевао да остану неутрални и за то сам им обећао Солун. Већу цену нису могли да добију. У стварности је међутим дошло до развоја који никако не одговара тој великодушној понуди. Уосталом, указујем на то да, ако данас поново усправимо Србију, Хрватска пропада“. У сукобу две политичке опције, Титове комунистичке и југословенске, „који ће *југословенске народе изручити Стаљину*“ и енглеске, која „жели *националну* Србију, а поврх тога настоји да и Хрватску добије у своје руке“, што важи „и у погледу Грчке, а можда и Бугарске“ (према начелу: „У нужди ђаво свашта поједе“), вођа Рајха је био убеђен да би се Срби, уколико би им се испоручило оружје и муниција, са успехом борили против Тита, а онда ће „великосрпска идеја поново да запламти на нашу штету. А то је неподношљиво. Срби се никада не би одрекли великосрпске идеје“.⁹⁴

Слично фон Вајксу, и Нојбахер је на састанку у немачкој Врховној команди 22. августа истицао неопходност да се српске националне (Недићеве и Михаиловићеве) снаге, „због политичког и војничког значаја српског централног простора за целокупну ситуацију на Балкану“, ангажују у већем обиму у борби против „црвених банди“ на немачкој страни.⁹⁵ Поновљени захтеви од 28. августа 1944. за помоћ четницима у оружју и муницији, па макар се оно узело из тајних склоништа југословенског оружја које је од инвазије 1941. остало у мађарским рукама, јер им у супротном прети расуло,⁹⁶ наишли су и овог пута на Хитлерово одбијање. У ситуацији када се

⁹³ Наведено према: Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 309.

⁹⁴ Зборник НОР-а, XII-4, стр. 529-532; Службена белешка са састанка код Хитлера 22. августа 1944. године.

⁹⁵ Исто, стр. 529-532.

⁹⁶ Расуло у четничким редовима, које је Нојбахер приметио августа 1944. године, било је већ извесно време очигледно. Мајор Радослав Ђурић, четнички командант југоисточне Србије, у мају исте године прешао је партизанима с неколико својих официра и војника, а у августу је партизанима пришла Ибарска четничка бригада. „Ђурићеве акције у критичним данима октобра и новембра 1941. у западној Србији и његова каснија настојања да сведе на најмању меру борбу између четника и партизана указује на то да је био посве другачији од већине осталих четничких команданата. Након преласка постао је заменик начелника Главног штаба НОВЈ у Србији“. (Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 310)

још увек прибојавао савезничког искрцавања на Балкан и могућности да четници окрену немачко оружје против Немаца, за њега је помоћ великокрпским снагама пружала шансу Србима да поново стекну положај водећег политичког и војног фактора на Балкану. У том смислу, сугерисао је фон Вајксу, 23. августа 1944, да „Немачка мора до краја сузбијати све планове о Великој Србији. Не сме се створити српска војска. Прихватљивија је чак становита комунистичка опасност“.⁹⁷

Хитлеров непомирљиви став према Србима дефинитивно није дозвољавао стварање јаког српског националног фронта који би га могао у одговарајућој ситуацији „поново опећи“. Међутим, ситуација на Балкану присиљавала га је да одобри борбену и вануговорну, тактичку сарадњу са свим српским националистима, од Љотићеваца до Михаиловићевих четника. И та мала промена у Хитлеровом ставу послужила је као сигнал Хојбахеру да покуша поново са концентрацијом Недићевих, Љотићевих и Михаиловићевих снага како би их усмерио на спречавање продора јединица НОВЈ из Босне према Шумадији и Морави.⁹⁸ Са тим циљем, упутио је, почетком септембра 1944, у село Прањани свог личног изасланика, обавештајног официра Рудолфа Штеркера (Rudolf Stärker) на разговоре са Дражом Михаиловићем, како би се остварио договор о усклађивању борбених дејстава и обостраној сарадњи против заједничког непријатеља. Разговорима са Штеркером присуствовао је и шеф америчке мисије Роберт Мекдаул (Robert McDowell) која је тих дана боравила у Михаиловићевом штабу. Штеркер је предложио пуковнику Мекдаулу план у складу са Хојбахеровом идејом – да се немачке снаге повуку са Балкана до Саве и Дунава и усмере своја дејства према совјетским снагама, под условом да их са југа не нападају савезници.⁹⁹ Мекдаул је, како тврди Хојбахер у својим мемоарима, предлог оквалификовао као превару и провоцирање неслоге међу савезницима, изражавајући спремност да другачије предлоге, који не би били усмерени против сарадње савезника, пренесе својим претпостављеним.¹⁰⁰

Циљ овог састанка, како тврде поједини историчари, био је да се испита могућност предаје немачких снага на Балкану.¹⁰¹ Мекдаул је желео да разговара и са Херманом Хојбахером, али њему Берлин није дозволио директно сучељавање са савезничким официром, па је као посредник одабран генералштабни пуковник Штеркер. Приликом поновног састанка са немачким официром који је овога пута наступао у име Хојбахера, Мекдаул се позивао на овлашћења по којима је могао да води разговоре о целом Балкану и изјављивао да би специјалну немачку делегацију могао пребацити авионом на разговоре са савезницима – у Италију. Према

⁹⁷ Исто, стр. 309.

⁹⁸ М. Борковић, *Контрареволуција*, књ. 2, стр. 203; Бранко Латас, Милован Џелебџић, *Четнички покрет Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд, 1979, стр. 310–323.

⁹⁹ Јосип Броз Тито је са Виса, 18. септембра 1944, Главном штабу Србије пренео обавештење америчког ратног извештача у Србији Стојана Прибићевића да је Мекдаул ступио у везу са Немцима који су притом захтевали да им Енглези и Американци не ометају извлачење. „у ком случају би се они обавезали да трупе одавде не упућују према западним силама. Мекдаул је овај предлог пренео Барију оцењујући га као прихватљив“. (Војни архив Београд, НОВЈ, 26-10-17/13; Књига депеша Врховног штаба)

¹⁰⁰ Н. Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940–1945*, стр. 169–170; Ј. Томашевић, *Четници*, стр. 141; М. Борковић, *Контрареволуција*, књ. 2, стр. 333.

¹⁰¹ Б. Петрановић, *Србија*, стр. 611.

Нојбахеру, коме је сам Рибентроп забранио даље вођење разговора са Американцем, Мекдаулова мисија имала је политички карактер и задатак да спречи совјетску експанзију на Балкану, опонира Титу и помогне Михаиловићу да напусти идеју о борби на два фронта, сматрајући да је паметније груписати све снаге у борби против Тита, него расипати енергију против Немаца који ће ионако напустити Балкан.¹⁰² У Михаиловићевим депешама командантима корпуса и вишим старешинама од 6. и 28. септембра 1944. године налазимо потврду Нојбахерових претпоставки. Позивајући се на „широка политичка овлашћења“ пуковника Мекдаула и „деталјан савезнички и војнички план“ који је са њим израдио, Михаиловић је тражио од својих старешина да беспоговорно слушају његова наређења, јер „свака лична иницијатива може све да нам поквари“: „Зато наређујем да се никаква акција без мог наређења, осим против комуниста, не сме предузимати. Старешине, које раде против овог наређења и својим поступцима онемогућавају извршење војничког плана који сам утврдио са пуковником Мекдаулом, одговараће за велеиздају“. Амерички пуковник је Михаиловићу уливао наду и својом „категоричком тврдњом“ да „Руси неће дубље продирати у Југославију“. „Он сматра“, јављао је Михаиловић 28. септембра својим командантима, „да је садашње руско наступање чисто војничке природе у циљу дубљег обухвата за дејство ка северу“.¹⁰³

Међутим, како су јединице НОВЈ у првој половини септембра 1944. године разбиле удружену групацију четничко-недићевско-љотићевских снага на простору северозападне Србије и Шумадије (одлучујући пораз који су четници претрпели у Србији, после чега је уследило њихово опште повлачење), тиме су биле покопане и све немачке, а посебно Нојбахерове наде да се, уз ослонац на домаће снаге, може поправити неповољна ситуација у централном делу Балкана.¹⁰⁴ У другој половини септембра 1944. Немци су били присиљени да се ослоне, углавном, на сопствене снаге које су добиле тежак и одговоран задатак да образују фронт у источним деловима Југославије (на линији Албанија–Скопље–Ђердап) ради заустављања продора Црвене армије из Румуније и Бугарске и њиховог садејства са југословенским партизанима, да припреме одбрану Београда као главног стратешког упоришта у централном делу Балкана и обезбеде извлачење сопствених снага са тог простора. За покривање свих тих праваца Вермахт није располагао потребним снагама, што ће се, пред налетом јачих совјетских групација и НОВЈ, крајем 1944. године одразити на немачку одбрану Балкана и дефинитиван губитак стратешких позиција на југоистоку Европе.¹⁰⁵

¹⁰² Наведено према: Б. Петрановић, *Србија*, стр. 612–613.

¹⁰³ Војни архив Београд, ЧА, 301-1-5; Извод из књиге Михаиловићевих депеша од 4. јула до 7. новембра 1944. године.

¹⁰⁴ Д. Лукач, *Трећи Рајх*, књ. III, стр. 715–716.

¹⁰⁵ О краху немачке политике на Балкану Нојбахер је на суђењу пред југословенским истражним органима после рата изјавио: „Када је наше балканско повлачење било у пуном јеку (крај септембра 1944) добио сам радио-телеграфско упутство од министра спољних послова да поступим по свом нахођењу по питању спољне политике. Читао сам телеграм и исти ми испале из руку. Слично трагично задовољење добио сам и од Хитлера, који се изразио приликом једног разговора у Главном штабу после повлачења у Србији: 'Нојбахер је био у праву'. Хитлер до последњег часа није веровао да ће се Бугарска отцепити, није веровао у велику партизанску офанзиву у српској области, али је рачунао на један општи устанак у Србији и на генералну офанзиву четника“. (Војни архив Београд, НМА, 70А-1/77-19)

Закључак

У време када се решавала судбина рата у Европи (на Источном фронту, у Италији, затим Француској и западној Европи), у другој половини 1943. и током 1944. године, у немачким војно-политичким круговима у Берлину прављени су планови како да се поправе пољуљане немачке позиције на југоистоку континента и спречи, по сваку цену, губитак Балкана. Потребе, на једној, и објективне могућности на другој страни (велики губици у људству и војном материјалу у претходној фази рата), налагале су немачком командовању и креаторима „новог немачког поретка“ да се одреде за војно-политичка решења која су имала за циљ учвршћивање националних, пронемачких режима у земљама југоисточне Европе и њихово тешње везивање у војном, политичком и привредном погледу за задатке и циљеве Рајха. Политика уступака домаћим режимима требало је да допринесе војном растерећењу немачких снага, стабилности тог региона и његовом успешнијем привредном функционисању.

За координатора нове политике на југоистоку Европе, немачки врх одабрао је Хермана Нојбахера, који се од раније доказао у својим мисијама на Балкану. Као специјални опуномоћеник Министарства спољних послова Рајха, са овлашћењима која су покривала готово све балканске земље, изузев НДХ и Бугарске, Нојбахер је најживљу активност развио у Србији, јер је она, због централног положаја и важних комуникација, представљала стратешку осу Балкана. Његов задатак био је да, у контексту очекиване савезничке инвазије на Балкану, окупи разнородне (и међусобно завађене) војне и политичке групације ради образовања снажног антикомунистичког фронта у балканским земљама, под немачком командом, а у источним деловима Југославије, и поводом опасности од очекиваног продора јачих партизанских снага, преко Дрине у Србију.

У односу на полазне основе и задатке његове мисије на Балкану, Нојбахер је учинио видно прекорачење у политици према Србији: 1) настојао је да издејствује од Берлина значајно проширење овлашћења и ојача позиције и углед Недићевог режима; 2) трагајући за решењима која су требала да допринесу поправљању статуса Недићеве „владe“ и претварању Србије у ефикасног члана „новог поретка“, Нојбахер је упорно предлагао стварање „великосрпске федерације“, чије би чланице (Србија, Црна Гора и Санџак) чиниле привредну и монетарну унију и имале аутономну управу и сопствену егзекутиву; 3) упорно је истрајавао на обједињењу свих националних снага у Србији, укључујући и четнике, и стварању јединственог антикомунистичког фронта који би, под немачком командом, могао да окупи око 80.000 војника (припадника Српског добровољачког корпуса, Михаиловићевих четника и Српског добровољачког корпуса), што би допринело војном растерећењу немачких снага на Балкану.

Нојбахерови захтеви који су, у основи, представљали прекорачење овлашћења добијених пре доласка у Београд, наишли су, међутим, на одлучно одбијање немачких званичника, пре свих самог Хитлера. У Берлину су, због изразитог подозрења према свему што би могло да значи „јачање српског положаја“, априори одбијали све предлоге о проширењу и аутономном статусу Србије и јачању положаја српске администрације, као и њених оружаних и полицијских формација. У томе је предњачила аустријска ригидна струја у немачком официјерском кору, којој је припа-

дао и сам Хитлер, а која је сматрала да се српски народ може држати у покорности само применом силе. За Хитлера је био потпуно неприхватљив Нојбахеров предлог о „федерацији“ Србије и Црне Горе: „Не смемо никада дозволити да на Балкану народ са једним политичким мисионарским осећањем постане премоћан. Срби су један такав народ. Они су доказали да имају државотворну снагу и далекосежне циљеве, који досежу до Егејског мора...“

Ни потреба за јачим ослоном на унутрашње антикомунистичке снаге није натерала Хитлера, у лето и јесен 1944. године, да прихвати наоружање и снабдевање 50.000 људи под Михаиловићевом командом, које је заговарао Нојбахер, па и сам командант Југоистока фелдмаршал фон Вајкс. Хитлеров непомирљиви став према Србима дефинитивно није дозвољавао стварање јаког српског националног фронта који би га могао у одговарајућој ситуацији „поново опећи“. Међутим, ситуација на Балкану присиљавала га је да одобри борбену сарадњу на ограниченом, тактичком нивоу са свим српским националистима, укључујући и Михаиловићеве четнике, и то под немачком командом и контролом. Ипак, у септембру и октобру 1944. у жеку битке за Србију, Немци су били присиљени да се ослоне углавном на сопствене снаге које су добиле тежак и одговоран задатак да зауставе продор Црвене армије из Румуније и Бугарске и њено садејство са југословенским партизанима, као и да припреме одбрану Београда, као главног стратешког упоришта у централном делу Балкана, и обезбеде извлачење сопствених снага са овог простора. На тај начин су покушаји да се Нојбахеровом мисијом пронађу решења за Балкан – у условима када су његове идеје и предлози углавном наилазили на одлучно одбијање немачких војно-политичких кругова у Берлину, а нарочито Хитлера – доживели неуспех.

Извори и литература

1. Зборник докумената и података о Народно-ослободилачком рату народа и народности Југославије (Зборник НОР-а), Издање Војноисторијског института, Београд, том XII (немачка документа), књ. 3–4.
2. Војни архив Београд: Немачка архива (НМА); Микрофилмови немачке грађе из Националног архива у Вашингтону; Ратни дневник Вермахта (ОШВ), том III, књ; Четничка архива (ЧА).
3. Тајна и јавна сарадња четника и окупатора 1941–1944, документи, *Архивски преглед*, Београд, 1976.
4. Авакумовић, И.: *Михаиловић према немачким документима*, Лондон, 1969.
5. Казимировић, В.: *НДХ у светлости докумената и дневника Глеза фон Хорстенауа 1941–1944*, Београд, 1987.
6. Neubacher, H.: *Sonderauftrag Südost 1940–1945*, Göttingen, Berlin, Frankfurt am Main, 1956.
7. Група аутора: *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945*, књ. 1, Београд, 1965.
8. Лукач, Д.: *Трећи Рајх и земље Југоисточне Европе*, књ. III, Београд, 1987.
9. Томашевић, Ј.: *Четници у Другом светском рату*, Загреб, 1979.

10. Казимировић, В.: *Србија и Југославија 1941–1945*, књ. III, Крагујевац, 1995.
11. Ристовић, М.: *Немачки нови поредак и Југоисточна Европа 1940/41-1944/45*, Београд, 2005.
12. Петрановић, Б.: *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, Београд, 1992.
13. Борковић, М.: *Контрареволуција у Србији. Квислиншка управа 1941–1944*, књ. II, Београд, 1979.
14. Вишњић, П.: *Битка за Србију*, књ. 1, Београд, 1984.
15. Цолић, М.: *Преглед операција на југословенском ратишту 1941–1945*, Београд, 1988.
16. Петрановић, Б.: *Револуција и контрареволуција у Југославији 1941–1945*, књ 1, Београд, 1983.
17. Кризман, Б.: *Усташе и Трећи Рајх*, књ. 1, Загреб, 1979.